

Univerzita Karlova
Pedagogická fakulta
Katedra českého jazyka

BAKALÁŘSKÁ PRÁCE

Somatismy v české frazeologii (dýchací soustava)

Somatisms in Czech Phraseology (The Respiratory System)

Miroslava Máchová

Vedoucí práce: PhDr. Ladislav Janovec, Ph.D.

Studijní program: Specializace v pedagogice

Studijní obor: Český jazyk – Německý jazyk

2019

Prohlašuji, že jsem bakalářskou práci na téma *Somatismy v české frazeologii (dýchací soustava)* vypracoval/a pod vedením vedoucího práce samostatně za použití v práci uvedených pramenů a literatury. Dále prohlašuji, že tato práce nebyla využita k získání jiného nebo stejného titulu.

Praha, 3. 7. 2019

.....

Vlastnoruční podpis

Na tomto místě bych ráda poděkovala PhDr. Ladislavu Janovcovi, Ph.D., za jeho cenné rady, trpělivost a vstřícnost při vedení mé bakalářské práce. Dále děkuji za podporu a zájem svým nejbližším, zejména tátovi a příteli Martinovi.

.....

Podpis

ANOTACE

Bakalářská práce pojednává o jazykovém obrazu světa somatických frazémů s komponenty dýchací soustavy, konkrétně nosem, hrdlem, plicemi, bránicí a průduškami. Teoretická část vysvětluje základní koncepty a východiska kognitivní a kulturní lingvistiky – kognitivní lingvistiku, jazykový obraz světa, jeho definice a vlastnosti, antropocentrismus, teorii konceptuálních/představových schémat, metaforu, metonymii a jejich typy a dále také frazeologii. Praktická část je pak uspořádána do kapitol podle jednotlivých somatismů, u kterých jsou po jejich etymologické a anatomické charakteristice vytyčeny jednotlivé sémantické oblasti a frazémy, v nichž somatismy figurují. Na závěr jsou uvedena představová schémata podílející se na konceptualizaci daného orgánu v našem jazykovém obrazu světa. Práce je doplněna i o poznatky psychosomatiky, jejíž premisy se vzhledem ke skutečnosti, že některé frazémy poukazují na psychosomatikou deklarovanou podmíněnost, jeví jako užitečné.

KLÍČOVÁ SLOVA

Kognitivní lingvistika

Kulturní lingvistika

Jazykový obraz světa

Kategorizace

Antropocentrismus

Nos

Hrdlo

Plíce

Bránice

Průdušky

ANNOTATION

The bachelor thesis deals with the linguistic picture of the world of somatic idioms with components of the respiratory system, namely the nose, throat, lungs, diaphragm, and bronchi. The theoretical part explains the basic concepts and fundamentals of cognitive and cultural linguistics, primarily focusing on cognitive linguistics, the linguistic picture of the world and its definition and properties, anthropocentrism, the theory of conceptual / imaginary schemes, metaphors, metonymy and its types, and last but not least, phraseology. The practical part is organised into chapters, each of which revolves around a single corresponding somatism. Their etymological and anatomical characteristics are discussed, as are particular semantic areas and idioms in which the somatisms play a primary role. Lastly, those imaginary schemes that are involved in the conceptualization of a given organ in the linguistic picture of the world are presented. The thesis is supplemented with the knowledge of psychosomatics which, given the premises of some idioms being conditioned directly by psychosomatics itself, have turned out to be of great utility.

KEYWORDS

cognitive linguistics

cultural linguistics

the linguistic picture of the world

categorization

anthropocentrism

nose

throat

lungs

diaphragm

bronchi

ÚVOD.....	9
TEORETICKÁ ČÁST	11
1 KOGNITIVNÍ LINGVISTIKA.....	11
1.1 POLSKÁ KOGNITIVNÍ LINGVISTIKA	12
1.1.1 JAZYKOVÝ OBRAZ SVĚTA	12
1.1.2 ATRIBUTY JAZYKOVÉHO OBRAZU SVĚTA	14
1.1.3 ANTROPOCENTRISMUS	15
1.1.4 TĚLESNOST V ČÍSLECH A MÍRÁCH.....	16
1.1.5 TĚLESNOST A HODNOCENÍ	16
1.1.6 NAHOŘE A DOLE.....	17
1.2 AMERICKÁ KOGNITIVNÍ LINGVISTIKA	19
1.2.1 METAFORA	20
1.2.2 METONYMIE.....	25
1.2.3 METAFONYMIE.....	27
2 FRAZEOLOGIE A IDIOMATIKA	28
KOGNITIVNĚ-LINGVISTICKÁ ANALÝZA.....	30
3 NOS	32
3.1 ETYMOLOGIE	32
3.2 NOS A JEHO CHARAKTERISTIKA	32
3.2.1 VZHLED NOSU.....	34
3.2.2 NOS V KONTEXTU AGRESE	35
3.2.3 NOS JAKO PROSTŘEDEK K VYJÁDŘENÍ PROSTOROVÉ BLÍZKOSTI, ORIENTACE V PROSTORU NEBO INDIKÁTOR SMĚRU	35
3.2.4 NOS V KONTEXTU POVAHY ČLOVĚKA.....	36
3.2.5 NOS V KONTEXTU KOMUNIKACE.....	39
3.2.6 ÉMOCE.....	40
3.2.7 OSTATNÍ.....	41
3.3 KONCEPTUALIZACE SLOVA-POJMU NOSU	42
3.3.1 MÍSTO.....	42
3.3.2 (NÁ)STROJ	42
3.3.3 NÁDOBA.....	43
4 HRDLO	44
4.1 ETYMOLOGIE	44
4.2 HRDLO A JEHO CHARAKTERISTIKA.....	44

4.2.1	VYJÁDŘENÍ EMOCE.....	46
4.2.2	HRDLO V KONTEXTU KOMUNIKACE.....	47
4.2.3	PŘÍJEM TEKUTINY.....	48
4.2.4	SMRT.....	48
4.2.5	HRDLO V KONTEXTU POVAHY ČLOVĚKA.....	49
4.2.6	OSTATNÍ.....	49
4.3	PŘEDSTAVOVÁ SCHÉMATA HRDLA.....	50
4.3.1	MÍSTO.....	50
4.3.2	NÁDOBA.....	51
4.3.3	STROJ.....	51
5	PLÍCE.....	52
5.1	ETYMOLOGIE.....	52
5.2	SOMATISMUS PLÍCE A JEJICH CHARAKTERISTIKA.....	52
5.2.1	PLÍCE JAKO ORGÁN A JEJICH ZDRAVOTNÍ STAV.....	53
5.2.2	MÍRA INTENZITY DECHU.....	53
5.2.3	PLÍCE V ŠIRŠÍM KONTEXTU KOMUNIKACE.....	54
5.2.4	VYJÁDŘENÍ EMOCE.....	54
5.2.5	ODPOČINEK.....	55
5.2.6	PLÍCE V KONTEXTU POVAHY ČLOVĚKA.....	55
5.2.7	KRAJINA.....	55
5.3	PŘEDSTAVOVÁ SCHÉMATA PLIC.....	56
6	BRÁNICE.....	57
6.1	ETYMOLOGIE.....	57
6.2	BRÁNICE A JEJÍ CHARAKTERISTIKA.....	57
7	PRŮDUŠKY.....	58
	ZÁVĚR.....	59
	SEZNAM PRAMENŮ A POUŽITÉ LITERATURY.....	61

Úvod

Koncept této práce je založen na kognitivním a kulturním přístupu k jazyku. Navazuje na práci Adély Škanderové¹, která je zaměřena na vybrané komponenty a jevy trávicí soustavy a jejich jazykový obraz světa.

Práce je rozdělena na část teoretickou a praktickou. V teoretické části je pozornost věnována základním konceptům, premisám a východiskům kognitivního a kulturního přístupu k jazyku – vymezení kognitivní lingvistiky, jazykovému obrazu světa, jeho definicím a vlastnostem, antropocentrismu, teorii konceptuálních/představových schémat, metafoře, metonymii a jejich typům a dále také vymezení frazeologie. Pro tyto kapitoly mi důležité informace poskytly především publikace *Co na srdci, to na jazyku* (Vaňková a kol., 2005) a *Nádoba plná řeči*. (Vaňková, 2007) Dalšími významnými zdroji, ze kterých jsem čerpala v teoretické části práce, jsou publikace amerických kognitivně zaměřených lingvistů George Lakoffa a Marka Johnsona *Metafory, kterými žijeme* (česky 2002) a *Ženy, oheň a nebezpečné věci* (česky 2006).

Jádrem práce je pak analýza vyexcerpovaného jazykového materiálu, který jsem čerpala především z tematického frazeologického slovníku *Názvy částí lidského těla v české idiomatice a frazeologii* od Evy Mrhačové (2002), prvních tří dílů *Slovníku české frazeologie a idiomatiky* od Františka Čermáka a kol. (2009), ale také z Čelakovského *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích* (z vydání z roku 2000).

V úvodu každé kapitoly je prostor věnován etymologii lexému, stručné anatomické charakteristice a poté poznatkům a principům, které v souvislosti s daným orgánem uvádí psychosomatika. Poté již následuje vymezení jednotlivých sémantických oblastí.

Cílem práce je kognitivně-kulturní analýza somatických frazémů, jejichž bázovými slovy jsou komponenty dýchací soustavy, a aplikace představových schémat, v jejichž rámci lexémy figurují. Frazémy patří k velice často používaným jednotkám

¹ŠKANDEROVÁ, Adéla. *Obraz vybraných somatismů v českém jazyce*. Praha, 2013. Bakalářská práce. Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta.

slovní zásoby, jejich obraznost je činí atraktivními, nicméně běžní uživatelé jazyka se nad jejich charakterem a souvislostí těchto spojení s kulturní a kognitivní lingvistikou nezamýšlí. Přínos práce spatřuji ve skutečnosti, že z kognitivnělingvistického pohledu tyto frazémy dosud izolovaně zpracovány nebyly.

Teoretická část

V této práci budeme – co se týče jazykovědného kontextu – vycházet jednak z kognitivního přístupu k jazyku reprezentovaného pracemi amerických kognitivistů G. Lakoffa a M. Johnsona, jednak z kulturního přístupu reprezentovaným kognitivně a kulturně orientovanými pracemi polských lingvistů, především pak lublinských badatelů J. Bartmińského, A. Pajdzińské a R. Tokarského.

1 Kognitivní lingvistika

Kognitivní věda se etablovala v souvislosti s potřebou propojování kontextů různých disciplín, sfér přemýšlení, prožívání a zkušenosti, s rozvojem moderní techniky a umělé inteligence. Umělou inteligenci ostatně v širším pojetí také zahrnuje do rámce svého zájmu. Předmětem kognitivní vědy je povaha mysli a její fungování. Do rámce jejího zkoumání spadají výkony mysli v nejširším smyslu – racionální i neracionální jednání, komunikace, kreativní činnost, paměť atd. I. M. Havel hovoří v souvislosti s touto vědou o transdisciplinaritě. Toto stanovisko dokládá vzájemnou interakcí rozličných vědních oborů, jakými jsou například psychologie, lingvistika, kybernetika, antropologie, filozofie apod. Do kontextu kognitivní vědy vtahuje lingvistiku východisko propojující řečové procesy s dalšími výkony lidské mysli. (Havel, 2000, s. 362)

O počátcích kognitivního přístupu k jazyku lze hovořit zejména od počátku 80. let 20. století. Tehdy začala být zohledňována jednota a silná propojenost „těla“ a „duše“ čili takzvaný holistický, psychosomatický pohled na člověka. (Vaňková a kol., 2005, s. 22)

Pod pojmem „kognitivní lingvistika“ rozumíme část kognitivní vědy zabývající se popisem a vysvětlováním mentálních struktur a procesů lidského jazyka. V centru pozornosti kognitivní lingvistiky stojí studium tělesně i kulturně zakotvených a sdílených významů. Jedná se o dynamicky se rozvíjející disciplínu, jejíž vznik a vývoj je úzce spojen právě se vznikem kognitivní vědy. (Schwarzová, 2009, s. 5)

„Kognitivní lingvistika vychází z předpokladu, že jazyk – jeho gramatika, slovní zásoba, frazeologie, vnitřní významová provázanost jeho jednotek, způsoby jejich

spojování – vypovídá něco velmi podstatného o principech našeho myšlení, o tom, jak jednotlivé věci a jevy chápeme, hodnotíme a jaký k nim máme vztah.“ (Vaňková a kol., 2005, s. 12). Kognitivní lingvistika tedy nechápe jazyk pouze jako nástroj komunikace, ale také jako entitu pomocí níž vnímáme svět. Akcentuje vztah „jazyka“ ke „světu“, znaku/slova k denotované „věci“, vztah je realizovaný složitě a zprostředkovaně přes lidskou mysl a kulturu daného společenství, čili tzv. sémantickou dimenzi znaku. Tento přístup doplňuje strukturalismus, akcentující provázanost jednotlivých elementů jazyka (syntaktická dimenze), a komunikačně-pragmatický přístup, který zdůrazňuje vztahy znaků k jejich uživatelům (pragmatická dimenze). (tamtéž, s. 18)

1.1 Polská kognitivní lingvistika

Polská kognitivní lingvistika akcentuje především skutečnost, že každý člověk je členem určitého jazykového a kulturního společenství. Mezi základní pojmy tohoto kulturního přístupu k jazyku patří jazykový obraz světa a antropocentrismus. (Vaňková a kol., 2005, s. 12)

1.1.1 Jazykový obraz světa

V polské kognitivní lingvistice se stal ústředním pojmem tzv. jazykový obraz světa. Tento přístup se začal formovat v osmdesátých letech 20. století v polském Lublinu nejprve úplně nezávisle na americkém kognitivismu. S přibližnými ekvivalenty tohoto pojmu však již před desetiletími pracovali někteří filozofové. Herder na konci 18. století formuloval tezi, dle níž „každý národ má vlastní rezervoár myšlenek, které se staly znaky – tím rezervoárem je jeho jazyk: je to pokladnice, do něž vnesla svůj vklad staletí (...) – je to pokladnice myšlenek celého národa“ (cit. podle Anusiewicz, 1995, s. 23, in Vaňková a kol., 2005, s. 48). Humboldt vycházel z premisy, že v jazyce se skrývá specifický pohled na svět, způsob myšlení a prožívání a že tento pohled odráží kolektivní zkušenost a ducha určitého jazykového společenství (národa).

Termín jazykový obraz světa bývá definován různě s ohledem na skutečnost, že každý lingvista zabývající se touto problematikou považoval za stěžejní jiný aspekt tohoto pojmu. Jedněmi z definic jsou například:

- Bartmińského „v jazyce uložená interpretace skutečnosti, kterou je možno chápat jako souhrn soudů o světě. Mohou to být soudy buď ustálené v samém jazyce, v jeho gramatických formách, ve slovníku, ve fixovaných textech (např. v příslovích), nebo jazykovými formami a texty pouze implikované.“ (cit. podle Vaňková a kol., 2005, s. 52)
- Gipperův „určitý způsob existence (jevení) světa (v široce pojatém smyslu, zahrnujícím člověka i univerzum) v sémantickém rozčlenění lexikálního systému daného jazyka a jeho gramatických kategorií a ve způsobu syntaktického propojení jednotek tohoto jazyka.“ (cit. podle Vaňkové a kol., 2005, s. 52)

Bartmiński považoval za základní interpretaci skutečnosti, zatímco Gipper pojímá jazykový obraz světa jako způsob existence (jevení) světa.

Nejedná se však pouze o pojem, nýbrž i o svébytný přístup k jazyku zdůrazňující skutečnost, že člověk je součástí určitého kulturně-jazykového společenství. V rámci této koncepce je sice kladen důraz na sepětí jazyka s kulturou, nicméně jako základní principy utváření obrazu světa v jazyce jsou zohledňovány principy, které staví do popředí i americká kognitivní lingvistika, tj. tělesnost (zde ale v širěji pojatém kontextu antropocentrismu), pojmová metafora a teorie kategorizace na základě prototypu/stereotypu. Lublinský přístup k jazyku se dá nazvat jako „evropský“, jelikož se v něm akcentují jevy specifické pro naši evropskou kulturu, jakožto principy z velké míry utvářející jazykový obraz světa (např. specificky evropské realie).

V rámci polského přístupu je důraz kladen na kolektivní mysl a souvztažnost národního jazyka s národní kulturou. Lidé nejsou pojímáni pouze jako jedinečný biologický druh se specifickou centrální nervovou soustavou a myslí, ale i jako kulturně a sociálně založené bytosti. (Vaňková, 2007, s. 47–48). Základní perspektivou polského jazykovědného zkoumání se stává vnitřní provázanost jazyka, kultury a každodenního života určitého národního společenství (Vaňková a kol., 2005, s. 12), protože jazyk „se

chápe jako kulturní a antropologický fenomén podávající specifickou, jistým společenstvím sdílenou interpretaci světa.“ (Vaňková a kol., 2005, s. 47). V jazyce se zrcadlí specifičnost povahy, filozofie a kultury každého národa přibližně stejnou měrou jako to, co vyplývá z našeho biologického základu, a je tudíž společné všem lidem. Kognitivní přístup k jazyku se tak propojuje s kulturní lingvistikou, etnolingvistikou a antropolingvistikou. (Vaňková a kol., 2005, s. 12)

1.1.2 Atributy jazykového obrazu světa

Základní charakteristiky jazykového obrazu světa přejímáme od I. Vaňkové (Vaňková a kol., 2005, s. 52-55).

Mezi atributy jazykového obrazu světa patří například jeho heterogenost. Má komplikovanou, mnohvrstevnatou strukturu – je diferenciovaný teritoriálně (dialekty), sociálně (slangy), stylově a podle sfér komunikace. Základní je ovšem modalita spojená s běžnou komunikací.

Dalším charakteristickým rysem je dynamičnost. Jazykový obraz světa se v průběhu vývoje v souvislosti s proměnami společnosti a jejích hodnot stále mění, nicméně jeho základ, zděděný již po předcích, zůstává neměnný. Jazykový obraz světa se proměňuje také v souvislosti s vlivem jiných jazyků, s nimiž přichází do kontaktu.

Jazykový obraz světa má výběrový charakter. Zatímco některé aspekty skutečnosti akcentuje, jiné zcela opomíjí. Míra akcentace určitých částí reality se v jednotlivých jazycích liší.

Dalším atributem jazykového obrazu světa je axiologičnost. Člověk vnímá a hodnotí věci jako přátelské, či nepřátelské, známé, či neznámé, přitažlivé, či odpudivé apod. Kritériem hodnocení je vždy lidské stanovisko, které vychází z lidských možností, zkušeností a zájmů. Nejvyšší hodnotou je člověk a lidské. V rámci „lidského“ se pak konstituují další opozice – mé versus cizí, nevlastní.

Integrálnost a kontextuálnost jazykového obrazu světa se dá vyložit tak, že jako centrální vnímáme praktický a pragmatický vztah k světu, od něž se až sekundárně odvíjí

nazírání teoretické. Skutečnosti jsou nazírány primárně z hlediska smyslu pro člověka, každá věc je zejména nástrojem k uspokojování jeho potřeb.

Transcendentnost znamená, že jazyk je schopný překračovat své meze. Prostřednictvím jazyka může své meze překračovat také člověk, nicméně tyto meze jsou ohraničeny našimi limity (to souvisí s kognitivitou, smysly, tělesnem apod.). I o tom, co není možné z hlediska smyslových a tělesných zkušeností prožít, je však možné přemýšlet a mluvit díky naší způsobilosti „žít metaforicky“. (Vaňková a kol., 2005, s. 55)

1.1.3 Antropocentrismus

Jak už bylo nastíněno výše, jedním z podstatných principů jazykového obrazu světa je antropocentrismus. Antropocentrismus jakožto pohled na svět je známý již od antiky a uplatňuje se ve všech jazycích a jejich sémantických polohách. Vychází z premisy, že člověk je středobodem, východiskem a měrou všech věcí. V jazyce je antropocentrismus zakotven zcela zásadním způsobem, jazyk představuje takový obraz světa, jakým se jeví člověku. (Vaňková a kol., 2005, s. 60). To znamená, že pohled člověka je jakýmsi měřítkem, pomocí něhož se diferencují opozice typu: malý – velký, jedlý – jedovatý, slyšitelný – neslyšitelný apod. Stejně je tomu při výběru slov z rezervoáru pojmenování vytvořeným taktéž člověkem, jelikož slova *obr*, nebo naopak *trpaslík* vznikla také na základě poměrování s člověkem.

Jako příklad může posloužit např. muchomůrka červená, kterou člověk ohodnotí přívlastky malá, červená a jedovatá. Z perspektivy mravence však muchomůrka těmito charakteristikám neodpovídá. Svými parametry je tato houba vzhledem k mravenci velká. Co se týče jedovatosti, i tato charakteristika funguje na pozadí antropocentrismu – houba je jedovatá pro lidský organismus, nikoli pro mravence. Barva houby není její inherentní vlastností. Kdybychom chtěli zjistit, zda ji mravenec vnímá stejně, bylo by potřeba provést výzkum percepce barev u mimolidských bytostí. Při výzkumu bychom ale museli vycházet z údajů získaných pomocí přístrojů, které jsou ovšem opět lidskými vynálezy. (Vaňková, 2007, s. 56)

1.1.4 Tělesnost v číslech a mírách

„Zásadní úloha těla a lidské perspektivy v jazyce (a v hlubších strukturách, k nimž jazyková vyjádření poukazují) je patrná nejen ve slovní zásobě všech jazyků světa, ale i v utváření jejich gramatických kategorií.“ (Vaňková a kol., 2005, s. 60). Jako příklad může posloužit např. gramatika číslovek. Americká slavistka a kognitivní lingvistka L. Janda se zabývala statutem číslovek v různých jazycích. Došla k závěru, že co se týče flektivnosti, číslovky zapadají do jakýchsi vzorů. Z tohoto hlediska byly anomální pouze jednička, dvojka a pětka. Tyto číslovky mají v naší konceptualizaci specifické postavení. Důvodem je skutečnost, že člověk má pět prstů a dvě oči, uši a končetiny. Jednička pak symbolizuje naše individuum a zároveň jednotlivinu v protikladu k mnohosti. (tamtéž)

Antropocentrismus se objevuje i u měrových lexémů typu *stopa, palec, krok, hrst* apod. Tyto míry se primárně vztahují k přirozenému světu, který je spjat s každodenním životem, kde se běžně hovoří o *vodě hluboké po pás, špetce soli* či o tom, že má někdo něčeho *plné zuby*. Dokladem těchto „jednotek“ jsou i oblíbené hrníčkové recepty, které velmi usnadňují zdlouhavé vážení na kuchyňské váze. Pokud chceme vyjádřit malou míru, používáme slova *nehet, vlas, chlup* či jeho deminutivum *chloupek* (ani *co by se za nehet vešlo*, unikli jsme pouze o *vlásek*, nemáme ani o *chlup víc*). Pro vyjádření přibližnosti a odhadu používáme výrazy *od oka* a *podle oka* nebo *od ruky*. Tyto míry nejsou vědecky přesné, nicméně pro potřeby každodenního života, v němž stačí pouhé přibližné určení, jsou zcela dostačující. (Vaňková, 2005, s. 61)

Antropocentrismus se promítá také v základech celé řady lexikalizovaných metafor, hovoříme např. o *hrdlu láhve* či *hlávce zeli*. Řada sloves pojmenovávajících základní lidské tělesné pohyby či polohy se užívá i v přeneseném významu, např. *cena může stát, šaty nemusí sedět, čas může velmi rychle běžet* apod. (tamtéž, s. 62)

1.1.5 Tělesnost a hodnocení

Koncept antropocentrismu je ještě hlouběji zakotven v hodnocení. Jako nejvyšší hodnota je vnímán člověk a jeho lidské charakteristiky. Pro velké množství frazémů je stěžejní opozice člověk – zvíře, v níž je ono „lidské“ oproti „zvířecímu“ vždy nazíráno

pozitivně, např. *chovat se jako zvíře, po dlouhé době se cítit jako člověk, chovat se nelidsky, zvířecí/nelidské zacházení* apod. (Vaňková a kol., 2005, s. 62)

I mnoho pejorativně zabarvených výrazů, jimiž lze označit člověka, čerpá ze říše zvířat, např. *kráva, husa, prase* či *krysa*. Pozitivní konotace mají naopak některá zvířecí deminutiva, např. *kočička, brouček, myška* či *beruška*. Pokud bychom ale použili jejich neutrální, nezdrobnělé varianty, s výjimkou *kočky* tuto pozitivní konotaci ztratí. (tamtéž)

1.1.6 Nahoře a dole

Z antropocentrismu vychází i sémantické opozice *nahoře – dole* a *vpředu – vzadu*. Člověk se za běžných podmínek pohybuje vzpřímeně a zezadu dopředu. Tato poloha je vnímána jako pozitivní, je asociována se zdravím, mládím, vítězstvím, optimismem, úspěchem, ale také s jakousi povýšeností, ovládním druhých. Poloha „*dole*“ je naopak hodnocena jako negativní, je spojována s nemocí, nepohodou, stářím, depresí či únavou. (Vaňková a kol., 2005, s. 62)

Lidským prizmatem jsou nahlíženy i prostorové vztahy – chceme-li v jazyce vyjádřit prostorovou blízkost, nejčastěji používáme výrazy *nos, boky* a *ruce*. Nos, část těla, která nejvýrazněji vystupuje dopředu, značí směr „předozadní“ a používá se nejčastěji v situacích, kdy se bezprostředně před námi stane něco neočekávatelného a nepříjemného. Můžeme tak například říci, že nám *vlak ujel přímo před nosem* a nebo že nám někdo *ukradl telefon před nosem*. Pokud můžeme nějaký předmět při práci kdykoli využít, jelikož se nachází v naší bezprostřední blízkosti, říkáme, že ho máme *po ruce*. Bok bývá spjat s osobou, která je vedle nás, a to v konkrétním i přeneseném významu. Říkáme, že *kráčíme životem bok po boku s milovanou osobou* nebo že jsme někoho viděli *kráčet s krásnou dívkou po boku*. Prostorovou blízkost můžeme ovšem vyjádřit i pomocí spojení se slovem „krok“, např. *je to jen pár kroků, na každém kroku* apod. Krok bývá také přibližným určením délky (např. ve sportu). Malou vzdálenost může označovat také frazém *co by kamenem dohodil*. Tento frazém vychází z omezené možnosti manipulace s předměty, která je dána člověkem a jeho lidskými limity. (tamtéž, s. 63)

V prostorových kategoriích chápeme velmi často i čas, řada slov se ostatně vztahuje k oběma těmto kategoriím – např. *po, před, začátek, konec, okolo* atd. Můžeme tak říci, že se budeme pohybovat především *okolo centra města* i že přijdeme asi *okolo páté hodiny*. Začátek a konec může mít izolepa, ale také školní docházka. Časový význam mají i některé primárně prostorové předložky, např. *mám před sebou těžké rozhodnutí, zkoušky už jsou našťástí za mnou* apod. Antropocentrický charakter mají i charakteristiky směru, např. *šel tam, kam ho oči vedly a nohy nesly*. (tamtéž, s. 64)

S antropocentrismem je neodmyslitelně spjata i antropomorfizace. Antropomorfizace je druh metafory, který označuje „přisuzování dějů a vlastností charakteristických pro člověka předmětům neživým, různým jevům a také zvířatům.“² Můžeme tedy říci např. *pes měl radost, myčka dosloužila, zlobí ho srdíčko, chřipka mu nedá spát, sluníčko se na nás dnes už asi neusměje* apod. Velice často antropomorfizujeme například domácí zvířata, jimž dáváme i jména. V povídce K. Čapka Tonda právě skutečnost, že zvíře dostalo lidské jméno, zabránilo majitelům prase zabít. (Vaňková, 2007, s. 256)

Vedle antropocentrismu se v jazykovém obrazu světa výrazně prosazuje opozice *svůj/vlastní – cizí*. Tato opozice není pouze jazykovým jevem, ale také jednou ze základních opozic, které strukturují naše prožívání světa jako takové. Může být vnímána též jako xenofobie a nedůvěra vůči jakékoli jinakosti vůbec. Normou, která pro nás zakládá prožívání této opozice, je domov – naše rodina, kulturní společenství, země a krajina a náš jazyk. Zatímco slova sémanticky spjatá s výrazem „*vlastní*“ (např. *bezpečí, domov, blízkost, rodina*) nesou pozitivní konotace, výraz „*cizí*“ odkazuje k nebezpečí, obavě z něčeho neznámého a nejistotě, mívá tedy konotace negativní. (Vaňková a kol., 2005, s. 64-65)

S pozitivními konotacemi jsou pak spjaty výrazy pro blízké příbuzenské vztahy (*sestra, bratr*), s negativními naopak *tchyně* či *macecha*. S touto opozicí se často pracuje v sociální psychologii a sociolingvistice, zejména v souvislosti se stereotypy reprezentantů různých sociálních skupin. Negativně bývají vnímáni představitelé

² Milan Jelínek (2017): PERSONIFIKACE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), [online]. [cit. 2019-06-21]. CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny, URL: <https://www.czechency.org/slovník/PERSONIFIKACE>

odlišných národností a ras (*cikán, Rakušák*), jiného politického přesvědčení (*komouš*) či náboženského vyznání (*Žid*). (tamtéž)

Jak bylo popsáno výše, antropocentrismus má celou řadu rozličných projevů. Množství lexikálních jednotek, které se vztahují k člověku, výrazně přesahuje kvantitu jednotek významově se vztahujících k jiným sémantickým oblastem. (tamtéž, s. 61)

1.2 Americká kognitivní lingvistika

Koncepce amerických kognitivistů G. Lakoffa a M. Johnsona je zřejmě nejznámější v rámci všech směrů a odnoží kognitivní lingvistiky. V rámci této koncepce je zdůrazněna především biologická podstata člověka formující způsob fungování lidské mysli, který se odráží v jazyce.

Jejich první a zároveň nejslavnější publikace *Metafory, kterými žijeme* (z anglického originálu *Metaphors We Live By*, 1980) pojímá metaforu zcela nově jako „základní prostředek utváření a fungování našeho konceptuálního systému“.

Pro další etapu jejich bádání uzavřenou Johnsonovou knihou *Tělo v mysli* (1987) a Lakoffovým pojednáním *Ženy, oheň a nebezpečné věci* (1987) je stěžejní tělesně-prostorový základ konceptualizačních procesů, schémata uplatňující se v těchto procesech a také kategorizace pomocí prototypu vycházející z teorie prototypu psycholožky Eleonory Roschové. Dle této kategorizace je kategorie budována na základě schématu centrum – periferie. V centru stojí ideální, reprezentativní představitel, nositel takových vlastností, které jsou chápány jako typické, tzv. prototyp. Prototypy tak ukazují umístění dané věci v jazykově-kulturním obrazu světa určitého společenství a jsou vlastní přirozenému přístupu ke světu nevyklučujícímu subjektivní aspekty, hodnocení a emocionalitu. Ostatní členy kategorie se nacházejí blíže či dále tomuto prototypu. Pro naše myšlení, jednání, vnímání a řeč není nic centrálnějšího než právě kategorizace. Vždy, když nějakou skutečnost (např. rostlinu) vnímáme jako druh něčeho, kategorizujeme. (Lakoff, 2006, s. 19) Hranice mezi kategoriemi nejsou ostré a kritériem příslušnosti k té či oné kategorii je „rodinná podobnost“.

Při zkoumání kategorií se používají různorodé experimentální přístupy, např. *přímé hodnocení*, v rámci něhož respondenti hodnotí pomocí číselné škály, jak dobrým příkladem dané kategorie (např. RYBA) jsou její různé členy, *rychlost odpovědi*, při němž mačkají respondenti tlačítka podle toho, zda je podle nich daný výrok (např. kuře je pták) pravdivý, nebo ne – odpovědi jsou rychlejší pro reprezentativní příklady, nebo *tvorba příkladů*, při níž jsou respondenti požádáni, aby nakreslili či vypsali příklady členů dané kategorie – častěji operují s reprezentativnějšími příklady. (Lakoff, Johnson, 2006, s. 52–53)

1.2.1 Metafora

Irena Vaňková připomíná, že Umberto Eco ve *Jménu růže* píše, že „*existuje tajemná moudrost, díky níž jevy zcela odlišné mohou být pojmenovány týmiž slovy, a díky téže moudrosti věci božské mohou být pojmenovány jmény pozemskými a s pomocí mnohoznačných symbolů může být Bůh nazván lvem, leopardem a smrt zraněním, radost plamenem a plamen smrtí a smrt propastí a propast zatracením a zatracení rozkoší a rozkoš vášní...*“ (Vaňková, 2007, s. 68)

Onou tajemnou moudrostí je míněna metafora. Metafora je dle substituční teorie jedním z tropů, u něhož dochází k náhradě přímého pojmenování pojmenováním nepřímým, a to na základě podobnosti jejich významů. Podle teorie přenosu je však principem metafory vztahování pojmenování určité skutečnosti na podobnou skutečnost v jiné oblasti. Mezi oběma oblastmi se vztah podobnosti (např. na základě jejich tvaru, velikosti atd.) posunem významu teprve vytváří. Dle další teorie, tzv. interakční, do interakce vstupují v rámci jednoho aktivního kontextu dvě různorodé představy, v nichž se propojením a vzájemným ovlivňováním systémů s nimi asociovaných jevů etablojí nové významy. Obě dvě představy tedy vlastní určitý soubor konotací, které spolu začnou fungovat ve vzájemné interakci.

Pod pojmem konotace tradičně rozumíme sekundární, na kontextu závislé a v něm aktivované významové komponenty založené na představách a pocitech, které lexém vyvolává v mysli mluvčího nebo posluchače, např. lexém *kaviár* může vyvolávat konotace „rozmařilost“, „bohatství“, „vyšší společnost“ apod. Konotace se mohou

v závislosti na různých faktorech měnit (např. v souvislosti s časovým vývojem nebo s rozdíly kulturní a jazykové tradice). Výrazné odlišnosti mohou vykazovat též konotace kolektivní, čili takové, které spouští slovo ve skupině, např. *sáně – zima, sněh*, a individuální, čili takové, které spouští slovo jen u jednoho jedince na základě jeho zážitků, zkušeností a představ, např. *sáně – požár*. Tato teorie se dá považovat za předchůdkyni kognitivního pojetí metafory, které je pro naši práci stěžejní.³

Podle toho, do jaké míry je metafora v jazyce zakotvena, mluvíme o metaforách uzuálních či aktuálních. Uzuální metafory jsou již v jazyce zakotveny natolik, že už si často ani neuvědomujeme, že se vlastně jedná o metafory, např. *mys* (ovládací zařízení počítače), *ručičky* (hodinek), *nalít čistého vína* (vyjasnit situaci, říct pravdu). Metafory aktuální jsou naopak východiskem záměrné tvořivosti autora. Pod aktuální metafory spadají nejenom klasické básnické metafory, ale i metafory, které jsou projevem kreativity a neotřelosti vyjádření mluvčího či pisatele. Vyskytují se tedy nejenom v umělecké literatuře, ale také v publicistice (*politický suterén*) či reklamě (*tygr mezi automobily*). Množství metaforických vyjádření nabízí také biologie, a to např. pro názvy rostlin (*babí ucho, netýkavka nedůtklivá*) či motýlů (*vřetenuška obecná, okáč bojínkový*). V lingvistice se zase vyskytují termíny jako *větná stavba, tvrdé a měkké souhlásky* či *kořen slova*. V rámci uzuálních metafor pak ještě rozlišujeme metafory lexikalizované, vzniklé ustálením aktuálních metafor (*žebříček popularity*) a pojmenovací (*velký třesk*). Zatímco lexikalizované metafory slouží k přejmenovacím účelům nějaké již pojmenované reality, metafory pojmenovací (lexikální) mají primárně funkci pojmenovací. Některé původně aktuální metafory vstoupily do úzu (*vytunelovat*), jiné byly určitou dobu velmi frekventované, ale jejich výskyt postupem času slábl (*neviditelná ruka trhu*). (Vaňková a kol., 2005, s. 94–95)

Metafora byla dlouho považována za jev, který je úzce vázán na uměleckou literaturu, v níž slouží především jako jakási ozdoba a doklad umělecké invence autora. Z úplně jiné perspektivy k metafoře přistoupili američtí kognitivní lingvisté Lakoff a Johnson, kteří přesunuli centrum pozornosti z uměleckých metafor na metafory uzuální.

³Marek Nekula (2017): METAFORA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), [online]. [cit. 2019-06-21]. CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny, URL: <https://www.czechency.org/slovník/METAFORA>

Tito lingvisté se začali zajímat o původ a motivaci metafor a také o to, proč je naše vyjadřování (vědecké i každodenní) do tak značné míry metaforické. Ve své publikaci *Metafory, kterými žijeme* upozornili na to, že metafora není primárně procesem jazykovým, ale především záležitostí pojmotvorných procesů – její jazyková realizace je tedy až záležitostí sekundární. „Metafora realizovaná formou jazykového vyjádření je tak svědectvím metaforické konceptualizace daného jevu v naší mysli.“ (Lakoff, Johnson, 2002, s. 18) Převážná část našeho pojmového systému, v jehož rámci myslíme a jednáme, má metaforický charakter, metafora se tak významným způsobem prolíná v našem každodenním životě. Jelikož velké množství pro nás podstatných pojmů jsou pojmy abstraktní, potřebujeme je uchopit prostřednictvím pojmů, jimž rozumíme lépe.

Američtí kognitivisté jsou autory teorie *konceptuální, tj. pojmové metafor*. „Konceptuální metafora jsou jedním z hlavních fenoménů konstituujících běžné lidské vědomí a vědění o světě, jak se o tom lze přesvědčit v každodenní řeči.“ (Vaňková, 2007, s. 120) Právě na konceptuálních metaforách jsou založeny metafory básnické, metafory užívané v politice, žurnalistice, reklamě, filozofii či vědě. (tamtéž) V rámci teorie konceptuální metafor se metaforické vyjádření chápe jako důsledek metaforické konceptualizace, jejíž základ může vycházet z některého z konceptuálních/představových schémat.

Konceptuální/představová schémata jsou univerzální mentální vzorce, které vycházejí z běžné zkušenosti člověka s orientací v prostoru. Jedním ze základních konceptuálních schémat je *nádoba*, tedy uzavřený prostor mající vnitřek, hranice a vnějšek. Toto schéma vychází ze skutečnosti, že svá těla stále vnímáme jako nádoby a současně i jako věci v nádobách (např. v místnostech). Toto schéma nalézáme například v základu vyjádření *být plný očekávání, uzavřený nebo otevřený člověk* či *nosit někoho v srdci*. Velice často je toto schéma vázáno na konceptualizaci slova, například vyjádření typu *prázdná slova, slova plná zoufalství*.

Dalším reprezentativním příkladem je schéma *spojení*, které je v dalších variantách (*vázání, poutání* apod.) součástí mnoha vyjádření souvisejících převážně se společenskými a mezilidskými vztahy, např. *být s někým ve spojení, zpřetrhat pouta, upínat se k někomu/něčemu*. Základem pro toto schéma je taktéž naše tělesná zkušenost – naší první vazbou je pupeční šňůra, následně se během celého dětství držíme rodičů

a různých věcí, po celý život pak používáme pro udržení vzájemné pozice dvou věcí rozličných spojovacích prostředků, např. niti, provázku apod. (Lakoff, 2006, s. 266–269)

V našem prožívání je také silně ukotvené schéma *cesta*. Je časté v metaforách, v nichž má určitou funkci čas (*léta běží, kam paměť sahá*) nebo lidský život (*když život je v půli se svou poutí, společná cesta životem*). Schéma cesty vychází z naší zkušenosti s pohybem – vždy odněkud vycházíme a někde s naším pohybem končíme. Schéma *centrum a periferie* je založeno na tom, že to, co je v centru, je důležitější než to, co je na okraji (*srdce Evropy, pupek světa*). Periferie se dokonce považují za závislé na centru, ale ne naopak. Toto schéma vychází ze zkušenosti, v rámci níž svá těla vnímáme jako něco, co má centra (trup a vnitřnosti) a periferie (prsty u rukou i u nohou, vlasy a ochlupení). Závislost periferie na centru v této rovině dokládá skutečnost, že špatný krevní oběh může negativně ovlivnit zdraví vlasů, zatímco ztráta vlasů nemá na krevní oběh sebemenší vliv. (tamtéž)

V lakoffovsko-johnsonském pojetí metafory jsou rozlišovány tři druhy konceptuálních metafor: *strukturní, orientační a ontologické*. (Vaňková, 2007, s. 69)

Podstatou *strukturních metafor* je tzv. mapování (mapping). Při něm dochází k přenosu struktury ze zdrojové oblasti (source domain) do oblasti cílové (target domain). Základem zdrojové oblasti je přitom nějaká jednoduše představitelná, elementární tělesná či smyslová zkušenost, cílové naopak zkušenost těžce vyjádřitelná bez použití metafory, abstraktní (např. jde o konceptualizaci emocí, sociálních vztahů, etických a náboženských principů apod.). Velice často se jedná o procesy intelektuální povahy, emoce či pojmání času. (Vaňková, 2007, s. 69) Například v metaforách *má před sebou velký úkol, už je to za mnou* je čas pojímán jako prostor. Jindy může být čas pojímán jako hodnota či cenné zboží, např. *můžu vám věnovat jenom půl hodiny, ztratil celý den, jeho čas je drahý*. Velice často se také o čase mluví jako o penězích, např. *nechat si v záloze alespoň půlhodinku, lépe si rozpočítat svůj čas či promrhat drahocenný čas*. (Lakoff, Johnson, 2002, s. 19-21)

Druhým typem jsou tzv. *orientační metafory*. Jedná se o celý systém metafor vycházejících z naší fyzické a kulturní zkušenosti s orientací v prostoru. Jejich základ tvoří již zmiňované opozice *nahoru – dolů, dovnitř – ven, vpředu – vzadu, směrem k –*

pryč od apod. Prostorově orientované metafory nevznikly nahodile, jsou zakotveny v naší fyzické a kulturní zkušenosti a mohou být napříč kulturami různé – budoucnost je například v některých kulturách před námi, zatímco v jiných za námi. To, co je nahoře nebo nahoru alespoň směřuje, já chápáno jako pozitivní. To, co je dole nebo se snižuje a směřuje dolů, je naopak vnímáno negativně. Tato vyjádření se mohou vztahovat k lidskému zdraví a životu, např. *je na vrcholu zdraví, lazar vstal z mrtvých X upadla do nemoci, jeho zdraví upadá*, štěstí a pozitivnímu stavu, např. *zvedla se mi nálada, povzneslo mě to na duchu X cítím se skleslý, upadla do deprese*, společenského postavení, např. *je na vrcholu své kariéry, má vysoké postavení X na společenském žebříčku je úplně dole, co do společenského postavení to s ním jde značně dolů* nebo autoritě a síle, např. *jeho moc rostla, měla nad ním nadvládu X jeho moc klesá*. Vertikalita se však prolíná i do dalších pojmů, zejména pak do vztahu vertikality a kvantity – o množství mluvíme jako o místě na svislé ose a o zvětšování, či zmenšování množství jako o pohybu po svislé ose (*nízká porodnost, životní úroveň stoupá, vyšší náklady na živobytí* apod.). Tento vztah je motivován vizuálním vjemem, protože v případě, že naléváme do nádoby tekutinu, její hladina stoupá. (Vaňková a kol., 2005, s. 103) Metaforičnost tak prostupuje pojmovou soustavou, jelikož z centrálního metaforického konceptu tvoříme metafory nové.

Pro vyjádření vztahu mezi vertikality a kvalitou v češtině používáme i předpony nad- a pod-, přičemž slova s předponou pod- označují často negativní jev, např. *podplatit, podlézat, podraz, podvést* či *podvrh*. Obě předpony jsou také přítomny v názvech vojenských hodností, přičemž pomocí substantiva s předponou pod- označujeme hodnost nižší (např. *podplukovník*) a substantivem s předponou nad- naopak hodnost vyšší (např. *nadlesní*).

Řada zdrojových oblastí má původ v lidské zkušenosti s přírodou, hlavně rostlinami, a proto se v obrazných vyjádřeních často vyskytují kořeny, větve, rozkvet atd. a jejich odvozeniny, např. *zakořeněné předsudky, rozvětvená rodina* či *rozkvět českých zemí* apod. (tamtéž, s. 104)

Posledním typem metafor jsou tzv. *ontologické metafory*. Pro tyto metafory je základem naše zkušenost s konkréty, hmotnými objekty a látkami. Zkušenost s nimi je potom aplikována na abstrakta. O abstraktních pojmech spjatých s psychikou či vědomím tak mluvíme, jako by se jednalo o konkréta – *psychické zhroucení, rozbití vztahu, tíže*

odpovědnosti, nalezení štěstí, smysl života. V naší kultuře je rozvinuta ontologická metafora VĚDOMÍ JE STROJ, již odpovídají metafory typu: *kolečka se mu v hlavě dobře točí, její inteligence dnes prostě nefunguje* nebo *pracovali jsme na tom celý den a teď už nám dochází pára.* V této koncepci je vědomí něco, co má určitý stupeň efektivity, vnitřní mechanismus a provozní podmínky. (Lakoff, Johnson, 2002, s. 39-44)

K ontologickým metaforám jsou řazeny také metafory založené na představovém schématu NÁDOBA. Jako nádobu lze konceptualizovat například zorné pole. To, co vidíme, konceptualizujeme jako něco, co je uvnitř této nádoby. Můžeme pak říci např. *je to ve středu mého zorného pole, mám ho v dohledu.* Jako nádoby můžeme konceptualizovat i rozličné druhy stavů, např. *je v rozpacích, dostala se do stavu vzrušení, ještě není venku z potíží.* (tamtéž, s. 44)

Za extenzi ontologické metafory Lakoff a Johnson označují personifikace. Podstatou personifikace je připisování lidských vlastností konkrétním, která však lidskou podstatu nemají, např. nemocem, teoriím, náboženstvím, inflaci. Personifikace nám umožňují mluvit o jevech v našem světě v kategoriích, kterým jsme schopni díky našim vlastním cílům, charakteristikám a činností porozumět. Můžeme tak například říci, že *někomu jeho náboženství přikazuje nepít jemná francouzská vína, že někoho dostihla rakovina nebo že inflace pohlcuje náš zisk.* (Lakoff, Johnson, 2002, s. 47)

1.2.2 Metonymie

V současném kognitivním bádání zaujímá význačné místo také metonymie. Metonymie není podobně jako metafora jen záležitostí jazyka, jakýmsi básnickým či rétorickým prostředkem, jelikož metonymické pojmy jsou přítomné v našem každodenním myšlení, jednání i mluvení. Jedná se však o jiný druh kognitivního procesu, protože zatímco metafora pojímá jednu věc na základě věci druhé, metonymie se vyznačuje primárně referenční funkcí – můžeme díky ní užít jedné entity pomocí, níž

odkážeme na entitu jinou, která má vzhledem k ní určitý vztah, např. kauzální, prostorový nebo časový.⁴

Skutečnost, že jevy velice často pojmenováváme prostřednictvím jejich charakteristické nebo v dané situaci relevantní části, se dá chápat jako analogie k tomu, co v realitě vnímáme jako primární. Metonymie tak umožňuje zaměřit se na určité aspekty toho, k čemu se odkazuje, více než metafora. Jako příklad uveďme běžná metonymická vyjádření *rád čte Shakespeara* (Shakespeareova díla), *jde na Zemana* (Zemanovu přednášku), *koupil si Zrzavého* (obraz od J. Zrzavého), *akryl si získal celý svět* (používání akrylových barev), ale také *sklopil hlavu* jakožto smyslově vnímatelný projev celé emoce (smutek). (Vaňková a kol., 2005, s. 95)

Metonymii je blízká synekdocha (někteří teoretici ji ostatně považují za její druh), která se na vztahu částí a celku zakládá ještě mnohem zřetelněji. Specifickým rysem synekdochy je totiž náhrada sémanticky širšího výrazu výrazem sémanticky užším a naopak.⁵ Synekdochou je např. spojení *má střechu nad hlavou*, v němž střecha zastupuje celé obydlí a hlava zastupuje celého člověka.

Metonymie nejsou (podobně jako metafora) pouhými nahodilými jevy, ale pojmy zakotvenými v naší zkušenosti. Toto zakotvení je ještě zřejmější než zakotvení metaforických pojmů, protože je často spojeno s přímými fyzickými nebo kauzálními asociacemi. Mezi reprezentativní příklady, které jsou součástí naší kultury, patří metonymické typy ČÁST ZA CELEK (*pro tento projekt jsou potřeba mladé bystré mozky, holé lebky nemám rád*), VÝROBCE ZA VÝROBEK (*koupil si Forda, nikdy jsem nečetl Heideggera*), POUŽÍVANÝ PŘEDMĚT ZA UŽIVATELE (*saxofon bohužel skolila chřipka, metro opět stávkuje*), INSTITUCE ZA LIDI ZA NI ODPOVĚDNÉ (*neschvaluji to, jakým způsobem o tom vláda uvažuje, univerzita na to po dlouhém tlaku přistoupila*), MÍSTO ZA INSTITUCI (*Hrad se k tomu nevyjádřil, Kreml pohrozil bojkotem příštího kola jednání SALT*), MÍSTO ZA UDÁLOST (*nezapomínejme na Hirošimu, Pearl Harbor má na americkou zahraniční politiku doposud značný vliv*). Ve

⁴Milan Jelínek, Jarmil Vepřek (2017): METONYMIE. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), [online]. [cit. 2019-06-21]. CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: <https://www.czechency.org/slovník/METONYMIE>

⁵Milan Jelínek, Jarmil Vepřek (2017): SYNEKDOCHA. In: Petr Karlík, Marek Nekula, Jana Pleskalová (eds.), [online]. [cit. 2019-06-21]. CzechEncy - Nový encyklopedický slovník češtiny. URL: <https://www.czechency.org/slovník/SYNEKDOCHA>

svém pojmovém systému máme speciální případ metonymie ČÁST ZA CELEK, a to TVÁŘ ZA ČLOVĚKA. Tento případ metonymie má v naší kultuře aktivní funkci. Pokud chceme získat základní informaci o tom, jak nějaký člověk vypadá, zaměříme se na jeho tvář (spíše než na jeho postavu či pohyby). Základem tohoto vnímání je právě metonymie. Ilustrují ho příklady typu *ona je prostě jenom taková pěkná pusinka* nebo *vidím tu samé známé tváře*. (Lakoff, Johnson, 2002, s. 51–52)

1.2.3 Metaftonymie

Metaforu a metonymii však nelze chápat jako dva naprosto izolované kognitivní procesy, které se nedají vzájemně kombinovat. Metafora a metonymie se totiž někdy kombinovat mohou, a tak například některá metaforická vyjádření vychází z metonymií. Lingvista Louis Goossens tyto kombinace nazývá termínem metaftonymie. Goossens navrhl v souvislosti s metonymiemi rozlišovat čtyři typy: metaforu z metonymie, metonymii uvnitř metafory, demetonymizaci uvnitř metafory a metaforu uvnitř metonymie. (Goossens, 1990, s. 323–340).

2 Frazeologie a idiomatika

Frazeologie je disciplína zabývající se studiem a popisem frazémů a idiomů. Pod pojmem „frazém“ rozumíme „formálně i obsahově ustálené, závazné, obrazné spojení slov (od spojení dvojčlenných až po mikrotexty) znakové povahy, mající složku sémanticko-funkční (idiomatickou) a výrazovou (v textu vystupuje jako frazém).“ (Mrhačová, 2002, s. 3) Pro tyto jednotky je vedle výše zmiňovaného výčtu vlastností charakteristická emocionalita, expresivnost a posun lexikálního významu. Posunem lexikálního významu je míněna skutečnost, že celkový význam frazémů nebývá identický s významem jednotlivých komponentů.

Celkový význam frazémů (frazeologických jednotek) chápeme jako novou zakódovanou kvalitu, např. *mít nervy v kýblu, hrát si hada na prsou, vodit někoho za nos* nebo *mít máslo na hlavě*. (tamtéž)

Frazeologické jednotky jsou velmi výraznou součástí slovní zásoby. Podávají svědectví o jazykové nápaditosti a kreativitě uživatelů daného jazyka, o emocích a duševním životě určitého etnika a celé jeho životní filozofii. V rámci frazeologie zaujímají přední místo dva tematické celky: názvy zvířat (zooapelativa) a názvy částí lidského těla, čili tzv. somatická frazeologie. (tamtéž)

Na bázi názvů částí lidského těla vznikl neuvěřitelně bohatý a členitý frazeologický materiál čítající přirovnání, rčení, přísloví a pořekadla. Ve frazémech se velice často vyskytují komponenty *oko, hlava, srdce, žaludek* či *páteř*. Na základě metaforického nebo metonymického přenesení se názvy částí lidského těla velice často používají i jako označení konkrétního i abstraktního (*hrdlo láhve, český jazyk*), při určování kvantity a míry (*loket, stopa, hrst, hlt*) a/nebo v rámci četných přirovnání (*zahrádka jako dlaň, maliny jako palce*). Přenesených významů nabývají i slovesa, která se primárně vztahují k pohybu, tělesnosti, manipulaci s předměty v prostoru nebo smyslovému vnímání (*zajít příliš daleko, viset na někom, stát pevně nohama na zemi, přistupovat k někomu/něčemu nějak* apod.). (tamtéž, s. 4)

Velké množství frazeologických jednotek nejrůznějšího typu náleží k velice starobylé jazykové vrstvě. Zrcadlí se v nich generacemi nashromádaná lidská zkušenost, lidová moudrost, kultura a poetické obraty, které se potomkům předávají jakožto dědictví.

Zájem o přísloví a pořekadla sahá až do renesance. Mezi nejvýznamnější české práce patří Komenského *Moudrost starých Čechů* z roku 1631 nebo Čelakovského *Mudroslovní národu slovanského v příslovích* z roku 1852.

Kognitivně-lingvistická analýza frazémů

Tato práce se pokouší postihnout některé komponenty dýchací soustavy a jejich projevy v somatických frazémech. Po etymologické charakteristice výrazu vycházející z českých etymologických slovníků budou u každého z orgánů stručně popsány funkce, vzhled a vlastnosti, neboť i tyto informace mohou být při jazykové analýze těchto frazémů relevantní. Následně budou vytyčeny sémantické oblasti, v nichž tyto frazémy vystupují, a představeny jednotlivé frazémy a jejich významy (případně i frazémy, jež jsou vzhledem k námi analyzovaným frazémům synonymní). Dále bude u některých frazémů definován typ významového přenosu, k němuž došlo, a následně budou uvedena představová schémata, jež se podílejí na konceptualizaci daného orgánu v našem jazykovém obrazu světa. Somatismy budou řazeny podle frekvence jejich výskytu jako komponentů frazeologických jednotek.

Informace o statismech jsou doplněny i o principy a poznatky psychosomatiky. Psychosomatika nechápe duševno a tělesno jako dvě na sobě nezávislé oblasti, ale jako vzájemně propojené systémy či spojené nádoby. Podstatou psychosomatiky je celostní (holistický) pohled na zdraví člověka, protože psychosomatika hledá klíč k pochopení nemoci v životním příběhu pacienta – vztahu k vlastnímu tělu, okolí, životní, rodinné i sociální situaci. Jedná se o velice starý obor, jelikož celá řada frazémů poukazuje právě na onu psychosomatickou jednotu a naši zkušenost – když zažijeme milostné zklamání nebo ztratíme lásku, máme pocit, že nám *pukne srdce*, pod tíhou starostí a problémů *ohýbáme záda*, někdo nebo něco nám *leží v žaludku* apod. (Poněšický, 2002, s. 14)

Co se týče jazykového materiálu, jako zdroj k jeho sběru mi posloužil tematický frazeologický slovník *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* (Mrhačová, 2002), *Slovník české frazeologie a idiomatiky – 1. až 3. díl* (Čermák, 2009) a stará sbírka *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích* (Čelakovský, 2000), která bývá kognitivními lingvisty běžně využívána jako zdroj frazeologických dat⁶. Využila

⁶ Jsme si vědomi koncepce sbírky, která je v dnešní době více než sporná, přesto jde o významný publikační počín na poli tehdy ještě nekonstituované frazeologie (srov. Flajšhans, 2013, s. 3-20).

jsem i *Etymologický slovník jazyka českého* (Machek, 1971), *Český etymologický slovník* (Rejzek, 2015) a elektronickou verzi *Slovníku spisovného jazyka českého* (dále SSJČ).⁷

⁷*Slovník spisovného jazyka českého* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, c2011 [cit. 2019-04-02]. Dostupné z: <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?db=ssjc>

3 Nos

3.1 Etymologie

Nos, odv. *nosáč, nosál, nosatý, nosovka*. Etymologie pochází z všeslovanského *nosb*, o-kmen. (Machek, 1971, s. 401). Praslovanské **nosb* je příbuzné s litevským *nósis*, německým *Nase*, anglickým *nose*, latinským *nāsus, nāris*, staroindickým *nasā*. (Rejzek, 2015, s. 457)

3.2 Nos a jeho charakteristika

Slovník spisovného jazyka českého vymezuje nos jako „vyčnívající část obličeje, tvořenou z kůstek, chrupavek a kůže, ústrojí čichu.“ (SSJČ)

Nos zastupuje i to, co se mu vzhledem k rysu vyčnívání podobá, jeho druhým významem je „výčnělek, výstupek, výběžek podobný nosu.“ V tomto kontextu vystupuje například nos lodi jakožto její vyčnívající část. (SSJČ)

Dalším, dnes již zastaralým významem je „výtku“.⁸ S tímto významem souvisí frazém *dát někomu nos*.

My se budeme věnovat analýze frazémů, jejichž bázovým slovem je nos v prvním, čistě anatomickém významu. Eva Mrhačová uvádí v publikaci *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* frekvenční seznam 166 tzv. bázových slov podle počtu frazémů, v nichž se tato slova vyskytují. Nos se svými 47 frazémy zaujímá 9. místo. (Vaňková, 2007, s. 31–32). Lexém *nos* je velmi frekventovaný pouze ve svém základním významu, ostatní jsou řídké.

Nos má tvar trojboké pyramidy uložené v centru obličeje a anatomicky se dělí na zevní nos a dutinu nosní. Je počátkem dýchacích cest, slouží k úpravě vdechovaného vzduchu před jeho vstupem do plic. Nos je také orgánem jednoho z pěti smyslů zajišťujících vjemy z okolí, čichu. Vdechovaný proud vzduchu projde čichovou sliznicí

⁸Křížovkářský slovník. *Křížovník* [online]. 2018 [cit. 2019-03-31]. Dostupné z: <https://www.krizovnik.cz/>

v nosní dutině, v níž jsou umístěny receptory, které přijímají molekuly pachu a odesílají pachové informace do čichového centra umístěného v mozku. Pachové informace se dostanou do lymfatického systému, v němž rozpoutají okamžitou pocitovou reakci. Tělesné pachy nás mohou přitahovat, nebo naopak odpuzovat, mohou být důvodem, proč k němu cítíme sympatii, nebo naopak antipatii. To, zda nám jsou smyslové vjemy příjemné, či nikoli, se významnou měrou projevuje i ve výrazu naší tváře. S pachovými vjemy mohou být spjaty i duševní problémy, a to zejména ve spojitosti s traumatickými zážitky, jelikož pachy aktivují nejen emoce, ale také vzpomínky. (Morschitzky, Sator, 2004, s. 124)

Mezi nejčastější onemocnění spojená s nosem patří krvácení z nosu, rýma a ucpaný nos. Psychosomatika vykládá krvácení z nosu jako touhu po uznání, volání po lásce a pocit nedocení a nezájmu, rýmu jako jakési žádání o pomoc, vnitřní pláč, emocionální chaos a neuspořádané myšlenky a ucpaný nos jako neuznávání vlastní hodnoty a chybějící sebeúctu. (Hay, 1999, s. 193)

Frazémy, v nichž se vyskytuje somatismus *nos*, lze rozdělit do následujících okruhů:

1. Vzhled nosu

2. Nos v kontextu agrese

a. fyzické

b. slovní

3. Nos jako prostředek k vyjádření prostorové blízkosti, orientace v prostoru nebo indikátor směru

4. Nos v kontextu povahy člověka

5. Nos v kontextu komunikace

a. verbální

b. neverbální

6. Emoce

7. Ostatní

3.2.1 Vzhled nosu

Vzhledem ke skutečnosti, že nos je dominantní, zřetelně vystupující částí obličeje, která významně ovlivňuje celkový vzhled, vztahuje se celá řada frazémů k jeho vizuálním vlastnostem. V naší západní kultuře je jako ideální nos vnímán nos menší velikosti, který má pravidelný tvar.

Co se vizuální stránky týče, negativně vnímané nosy označují frazémy *mít nos jako okurku/bambuli/bakuli/bramboru* apod., *cyranovský nos*, *mít na nose hejla*, *mít nos jako ředkvičku*, *orlí nos*, *mít nos jako kliku od blázince* či *mít nos jako skobu*. Nos jako *okurka*, *bambule*, *bakule*, *brambora* apod. označuje nos neforemný nebo oteklý.

V případě spojení *cyranovský nos*, který získal své pojmenování na základě hlavního hrdiny Rostandova dramatu *Cyrano z Bergeracu* o muži s nehezkým zjevem, jenž vyniká svou ušlechtilostí, mluvíme o nápadně velkém, ošklivém a dlouhém nosu.

Pokud *má někdo na nose hejla*, je jeho nos zbarvený červeně⁹ a to buď vlivem mrazu, nebo jako výsledek požívání alkoholu. Začervenání nosu vlivem mrazu dokládá již Čelakovský frazémem *Druhdy i v březnu hýl na nos se posadí* (Čelakovský, 2000, s. 450). Spojení *mít nos jako ředkvičku* označuje taktéž nos červený, který je navíc malý, kulatý a bambulovitý.

Český jazyk se ve svém jazykovém obrazu světa nevyhýbá ani kontextu živočišné říše – spojení *orlí nos* se vztahuje k většímu, nápadně zahnutému nosu, který svým tvarem připomíná zobák orla. V případě frazému *mít nos jako kliku od blázince* se rovněž akcentuje nejen nápadná a nehezká velikost nosu, ale také jeho zakřivení. Skoba je „silný kovový hřeb zahnutý do pravého úhlu, sloužící k zavěšování nebo spojování něčeho“¹⁰ (SSJČ). Frazém *nos jako skoba* akcentuje právě onu zahnutost, jelikož s jeho pomocí označujeme velký, silně dolů zahnutý nos, který skobu připomíná právě svým nerovným tvarem.

Mezi pozitivně vnímané nosy patří *řecký* a *římský nos*, jejichž označení je motivováno antickým sochařským uměním. Spojením *řecký nos* lze označit rovný nos,

⁹hejl neboli hýl obecný je „zpěvný pták, jehož samci jsou naspodu těla červeně zbarvení“, SSJČ

¹⁰*Slovník spisovného jazyka českého* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, c2011 [cit. 2019-21-06]. Dostupné z: <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=skoba&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>

který málo vystupuje z obličeje, *římský nos* je nos zcela pravidelný. O majiteli (příliš) malého a krátkého nosu zase můžeme říci, že *má nos jako knoflík*.

Frazém *mít nos jako komín* se na rozdíl od výše uvedených příkladů nevztahuje k vnějším vizuálním vlastnostem nosu, ale k jeho vnitřku. Označujeme jím totiž nevyčištěný, odpor vzbuzující nos. Stejně jako v ostatních případech se i zde jedná o metaforu.

3.2.2 Nos v kontextu agrese

Pokud někoho záměrně udeříme do obličeje nebo jsme naopak byli v důsledku téže negativní emoce někým udeřeni, používají se frazémy *dát někomu (jednu) do nosu/frňáku/rypáku* a *dostat (jednu) do nosu/frňáku/rypáku*. Výrazy *frňák* i *rypák* jsou velmi negativně emocionálně zabarvené, jedná se o vulgarismy. Se slovem *rypák* se navíc můžeme primárně setkat v kontextu živočišné říše, jelikož jeho prvním uváděným výkladem je „prodloužené nozdry, zvl. u vepře“¹¹ (SSJČ). Tyto výrazy se používají, i když úder zasáhne jinou část těla, než je nos, a proto se jedná o synekdochu. Čelakovský uvádí frazém *natřít někomu křenu pod nos*, jehož význam je totožný s výše zmíněnými (Čelakovský, 2000, s. 354).

K oblasti slovní agrese se vztahuje výraz *dostat po nose*, který se používá v situaci, kdy je někdo zastaven ve svém špatném konání, zpražen a dostane za vyučenou. *Nos* zde může být nahrazen např. výrazy *přes pazoury*, *prsty*.

3.2.3 Nos jako prostředek k vyjádření prostorové blízkosti, orientace v prostoru nebo indikátor směru

Jak už bylo řečeno v teoretické části této práce, i vzdálenosti a orientace v prostoru se připodobňují lidskému tělu. Chceme-li vyjádřit prostorovou blízkost, nejčastěji

¹¹*Slovník spisovného jazyka českého* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, c2011 [cit. 2019-21-06]. Dostupné z: <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=ryp%C3%A1k&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>

používáme vedle výrazů *boky* či *ruce* právě *nos*. *Nos* je totiž díky svému čnění do prostoru vnímán jako část lidského těla ukazující dopředu, jako jakýsi indikátor směru.

Doslovné vyjádření prostorové blízkosti se uplatňuje ve spojení *mít něco u nosu/pod nosem*, které lze vyjádřit i pomocí synonymního frazému *mít něco, co by kamenem dohodil*. Frazém *až pod nos někomu něco dávat/strčit/strkat/přinést/snést apod.* vyjadřuje prostorovou blízkost pouze přeneseně. Míní se jím, že pro někoho něco do nejmenších detailů připravíme a poté to dotyčnému poskytneme, aniž by pro to musel vynaložit sebemenší úsilí.

Skutečnost, že někdo odněkud vůbec nevychází a zůstává stále uvnitř, můžeme vyjádřit pomocí frazému *nevystřít (ani) nos (ze dveří)*, v němž *nos* metonymicky zastupuje celého člověka.¹²

V případě, že někdo velice tiše, nepozorovaně a obvykle i rychle kolem někoho proklouzne, můžeme použít spojení *proklouznout/zmizet někomu před nosem*, které lze vyjádřit i pomocí přirovnání odkazujícímu k zvířecí říši – *proklouznout jako myš*.

Velice nepříjemnou situaci vystihuje frazém *před nosem někomu ujet/zabouchnout/zavřít*, který se používá v případě, že se někam nedostavíme včas, a následkem toho nám těsně ujede dopravní prostředek nebo zavřou například obchod, do kterého jsme měli namířeno. Negativní skutečnost vyjadřuje také spojení *sebrat/vzít/vyfouknout někomu něco před nosem*, který se používá v případě, že nás někdo o malý časový úsek předejde a získá věc, kterou jsme chtěli my.

Jako indikátor směru *nos* působí ve spojení *jít (pořád) rovnou za nosem*, kterým označujeme situaci, kdy jdeme stále přímo, aniž bychom odbočovali. Tento frazém je často používán v imperativu jako rada při dotazu na cestu.

3.2.4 Nos v kontextu povahy člověka

Poměrně velké zastoupení má v české frazeologii *nos* vztahující se ke kontextu povahy člověka. Celá řada z těchto výrazů se profiluje v rámci opozice *nahoře – dole*,

¹²Důvody pro nevycházení z domu mohou být rozličné.

kteřá je jednou z opozic tvořících základ tzv. orientačních metafor. Tato problematika byla popsána již v teoretické části této práce, nicméně jak se ukazuje, pozice *nahoře* nenese vždy pouze pozitivní konotace.

Skutečnost, že se někdo například chová povýšeně, pyšně a přezíravě, se dá vyjádřit spojením *chodit s nosem vzhůru / nosit nos vysoko* nebo *mít nos nahoru/vysoko/vzhůru*. Pýchu a povznesenost nad ostatními akcentuje i příklad *zdvíhat nos vysoko*, který se používá např. v případě, že se někdo po dosažení úspěchu či kariéřního postupu pyšným stane.

Pokud o někom řekneme, že *má ještě chmýří pod nosem*, chceme vyjádřit skutečnost, že se jedná o mladého nezkušeného člověka. Zde se patrně vychází ze skutečnosti, že mladým mužům v období raného dospívání rostou pod nosem zpočátku pouze jemné chloupky. Tuto skutečnost můžeme vyjádřit i pomocí synonymního frazému *má ještě mléko na bradě*. Ve spojitosti s mládím figuruje také metaforické vyjádření *svíčka u nosu*. *Svíčkou u nosu* je zde míněn „proužek hlenu vytékající z nosní dírky“ (Mrhačová, 2002, s. 98). Toto vyjádření má negativní konotace, jelikož s jeho pomocí mluvčí vyjadřuje určitou přezíravost vůči nezralému a zkušenostmi neoplývajícímu mládí. Jako příklad můžeme uvést „*Co si ten usmrkanec se svíčkou u nosu vůbec myslí?*“ Samotný výraz usmrkanec vykládá *Slovník spisovného jazyka českého* jako „příliš mladý, nezkušený člověk“¹³ (SSJČ), nezkušenost a nezralost takto charakterizovaného člověka se tedy v tomto případě *svíčkou u nosu* pouze umocňuje. Tento poněkud nechutný projev spojený s nosem využívá i vyjádření *nevydělat si ani na suché z nosu*. *Suché z nosu* je totiž vedle výrazu *holubi* lidovým označením pro hleny tvořící se v nose. Stejně jako předchozí výraz má i tento frazém negativní význam, *nevydělat si ani na suché z nosu* znamená v důsledku vlastní lenosti a neschopnosti vydělat velmi málo.

Jak již bylo zmíněno výše, nos je ústrojí čichu, které nám umožňuje vnímat rozličné čichové vjemy. Negativní čichový vjem označuje frazém *praštilo ho to/něco přes nos*. Čichová funkce však může za jistých okolností nabýt i přeneseného významu – ve spojeních *mít na něco (dobrý) nos* či *nejít někomu pod nos* je nos spjat se schopností

¹³*Slovník spisovného jazyka českého* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, c2011 [cit. 2019-23-06]. Dostupné z: <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledaj=Hledat&heslo=usmrkanec&sti=EMPTY&where=hesla&hsustr=no>

intuice a odhadu. Příklady *má to napsané na nose* a *poznat/vidět někomu něco na nose* konceptualizují nos jako místo, na němž poznáme úmysl dotyčného. Pokud *má někdo něco napsané na nose/vidíme někomu něco na nose*, dotyčný není schopen skrývat své úmysly, pocity, touhy apod.

Vzhledem k tomu, že nos je „vyčnívající část obličeje“, můžeme ho někam strkat. Pokud někdo *strká do něčeho/všeho/někam (svůj) nos* nebo *strká nos do cizího hrnce*, plete se tento člověk do záležitostí, do kterých mu nic není, místo aby řešil věci, které mu přísluší.

Omezený rozhled a hloupost vyjadřujeme spojením *nevidět si ani na špičku nosu /nevidět dál než na špičku nosu*, v němž nos vymezuje hranici našeho rozhledu, tj. velice přeneseně krátkou vzdálenost. V opozici stojí *vidět dál než na špičku nosu* vyjadřující prozíravost a uvědomělost. Zde nos opět vyjadřuje jakousi hranici našeho rozhledu, tato hranice je však v tomto případě překročena. Čelakovský uvádí přísloví *špičatý nůsek rád podrývá* (Čelakovský, 2000, s. 274), s jehož pomocí můžeme charakterizovat člověka, který je velmi uštěpačný a jízlivý. Deminutivum *nůsek* zvyšuje expresivitu a negativní náboj přísloví. Dominantní působení nosu v rámci celého obličeje využívá spojení *(i) nos mezi očima závidět*, jež se vztahuje k člověku, který je velmi závistivý, nepřející, a *propít nos mezi očima* popisující člověka holdujícího alkoholu, který je v důsledku této závislosti schopen dát všanc veškerý, i ten nejmenší majetek.

Člověka, který je chytrý, rozumný a vzdělaný, můžeme označit výrazem *člověk vybroušeného nosu* (Čelakovský, 2000, s. 524). Adjektivum *vybroušený* vykládá *Slovník spisovného jazyka českého* jako „velmi dokonalý, zvl. po stránce formy“¹⁴ (SSJČ) a jako příklady uvádí např. styl, vkus či řeč.

Čeština opět využívá i kontextu živočišné říše, jelikož jedince chovajícího se velmi neosobně a formálně vystihuje *být studený jako psí nos/čumák*. Adjektivum *studený* se primárně vztahuje k nízké teplotě, přeneseně ale označuje někoho chladného a zcela lhostejného, kdo neprojevuje sebemenší cit a zájem. Adjektivum *psí* zase svědčí o negativním obrazu psa ve starší češtině, který lze ilustrovat i spojeními *seřvat ho jako*

¹⁴*Slovník spisovného jazyka českého* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, c2011 [cit. 2019-23-06]. Dostupné z: <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledat=&heslo=vybrou%C5%A1en%C3%BD&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>

psa, psí počasí či *žít na psí knížku*. (Vaňková a kol., 2005, s. 69–70) K povaze se vztahuje také *posaditi si na nos úřední brejle* představující nepravou rozumnost, důležitost nějakého člověka, který ve skutečnosti není tak moudrý ani nezastává tak důležitou funkci, jak předstírá. *Brýle* jsou vnímány jako symbol chytrosti a serióznosti, někteří lidé nosí v současnosti z tohoto důvodu například i brýle se skly bez dioptrií.

3.2.5 Nos v kontextu komunikace

Lexém *nos* se objevuje i v ustálených slovních spojeních vztahujících se ke komunikaci. Pokud někdo s něčím nesouhlasí, ale není schopen dát tuto svou nelibost při komunikaci dostatečně najevo, používá se pro tuto situaci výraz *něco si bručí/brumlá pod nos*. Tento výraz se však používá i v případě, že dotyčný pouze mluví potichu a nezřetelně. Somatismus *nos* je zde použit patrně kvůli lokaci nosu v rámci obličeje – nos je umístěn bezprostředně nad ústy, orgánem, díky němuž dochází k produkci řeči, předložka *podzase* signalizuje něco méně důležitého, v tomto případě nevyřčeného dostatečně nahlas.

Jelikož je nos částí obličeje, která zřetelně vystupuje z obličeje, můžeme *někoho vodit/tahat za nos*, případně *věšet někomu bulíky na nos*. Tento výraz se používá v případě, že někdo někomu lže, balamutí ho. Výraz *bulík* používáme v kontextu klamavé informace patrně proto, že toto slovo se dá vyložit jako „hlupák“¹⁵ (SSJČ) – tím, že někomu lžeme, z něj vlastně děláme hlupáka. Ke klamavému obsahu komunikace se vztahují i spojení *(i) nos mezi očima zapřít*, kterého užíváme v případě, že někdo zatají a popře úplně vše, a přísloví *nos se ti křiví, znáti, že nepravda*.

Nos se uplatňuje také v oblasti komunikace neverbální. Pokud *na někoho uděláme dlouhý nos*, patrně si toto gesto dotyčný vyloží jako projev určité škodolibosti a posměchu.

Utřít někomu nos se používá v situaci, kdy někdo někoho v rámci komunikace svými slovy uzemní. Situaci, kdy někomu něco vyčítavě připomínáme, lze verbalizovat

¹⁵*Slovník spisovného jazyka českého* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, c2011 [cit. 2019-23-06]. Dostupné z: <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledat=Hledat&heslo=bul%C3%ADk&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>

pomocí *mávat někomu něčím před nosem* nebo *otloukat někomu něco o nos*. Ve vyjádření *mávat někomu něčím před nosem* nos opět slouží jako prostředek k vyjádření prostorové blízkosti a metonymicky zastupuje člověka.

3.2.6 Emoce

Nos se podílí i na vyjadřování emočních stavů, a to pouze negativních. Frekventovaně užívaný je například idiom *krčit nos nad něčím* referující ke grimase vyjadřující nelibost, odpor vůči něčemu. Tento idiom se používá v doslovném i přeneseném slova smyslu, tzn. v případě, že opravdu nos v důsledku této negativní emoce nakrčíme, i v případě, že se tak nestane.

Gesto *poškrábat se na nose* se vztahuje k situaci, kdy se nacházíme v rozpacích a nemůžeme se ohledně něčeho rozhodnout. V tomto případě se vždy jedná o přenesený význam. Časté je také *ohrnout nad něčím/někým nos*. *Ohrnování nosu* stejně jako předchozí dva příklady nedisponuje pozitivní konotací, jelikož se používá v situaci, kdy někdo někoho hodnotí pohrdavě a přezíravě.

Nos vystupuje i ve frazému vztahujícím se nikoli k hodnocení druhých, ale k sebereflexi: *chytit/potáhnout se za nos* znamená uvědomit si svou chybu a v důsledku toho se zastydět.

Pokud něco skončí špatně a s neúspěchem a někdo je kvůli tomu velmi zklamaný, lze jeho rozčarování nad danou situací vyjádřit spojením *odejít/odtáhnout s dlouhým nosem*.

Například v reakci na výtku se může člověk ješitně a mnohdy hloupě urazit a tzv. *zvednout nos*. V tomto případě poloha nahoře opět nese negativní konotace, jak jsme ukázali již výše.

Opozice *nahoře – dole* je naopak zachována ve spojeních *chodit se svěšeným nosem*, *mít nos dírkami dolů*, z nichž první označuje člověka uraženého a trucovitého a druhé člověka nahněvaného, tzn. oba dva významy reflektují momentální negativní rozpoložení a ve svém vyjádření využívají pozici *dole*. K hněvu se vztahuje i přísloví *on*

chodí, jako by mu z nosu kapalo (Čelakovský, 2000, s. 556). Hněv je v tomto případě konceptualizován jako tekutina, nos jako nádoba, z níž tato tekutina vytéká.

Pokud má někdo velmi špatnou náladu, můžeme o něm říci, že *mu něco přeletělo přes nos*. Čelakovský v tomto kontextu uvádí spojení *Moucha mu přes nos přeletěla* (Čelakovský, 2000, s. 557) a *Ledaco mu o nos zavadí* (Čelakovský, 2000, s. 556), z nichž první akcentuje, že dotyčný je podrážděný kvůli nějaké malichernosti nebo zcela bez příčiny, a druhé, že dotyčného rozlítí kdeco.

3.2.7 Ostatní

Nos se vyskytuje i ve frazémeh verbalizujících negativní výsledek něčeho. *Padnout na nos* vychází ze sémantické opozice *nahoře – dole*, v rámci níž je poloha dole vnímána jako negativní a frazém se uplatňuje, pokud někdo nedopadne dobře, to znamená v přeneseném slova smyslu. Častější je ovšem konceptualizace této situace jinou částí těla – *padnout na hubu*, při níž je expresivnost daného výroku díky zhrubělému *huba* umocněna. Neúspěšný výsledek implikuje také známé *utřít nos*. I zde může být *nos* substituován termínem *huba*.

Nos se uplatňuje také ve frazémeh *psát nosem* a *rýt nosem v něčem*. Oba dva akcentují krátkou vzdálenost našeho obličeje vzhledem k papíru, na nějž něco píšeme nebo se z něj snažíme něco vyčíst. Důvodem pro tuto krátkou vzdálenost je buď obyčejný zlozvyk nebo krátkozrakost.

Formálně podobné je *psát nosem po rukávě*, které se ale nevztahuje k poloze nosu při psaní, ale především k dětskému zlozvyku utírat si nos, ze kterého teče rýma, o rukáv.

Jak již bylo zmíněno, v nosu se tvoří hleny. *Dloubat/rýpat/šťourat se v nose* se používá, pokud někdo používá ke zbavování se těchto hlenů prst, tzn. vytahuje si hleny z nosu. Používá se však i v přeneseném významu, neboť se jím označuje i situace, kdy dotyčný lenoší a zabývá se hloupostmi, místo aby čas trávil nějakým produktivním způsobem.

Slabé zastoupení v podobě jednoho výrazu má nos v kontextu příjmu potravy. *Dát/dávat si do nosu* se používá v situaci, kdy si hojně dopřáváme dobrého jídla a pití, neomezujeme se v příjmu potravy.

Nevidět něco pro nos znamená zcela nepochopitelně přehlédnout něco, co se vyskytuje v naší bezprostřední blízkosti, co je velice nápadné. Zde se opět akcentuje dominantní postavení nosu v rámci obličeje.

Pokud na někoho svalíme odpovědnost nebo ho pověříme obtížným úkolem, říká se, že *mu něco pověsíme na nos*.

3.3 Konceptualizace slova-pojmu nosu

3.3.1 Místo

Nejčastěji zastoupeným představovým schématem je schéma místa. V české frazeologii se projevuje například ve spojeních *mít na nose hejla, druhdy i v březnu hýl na nos se posadí, praštilo ho to/něco přes nos, má to napsané na nose, vidět někomu něco na nose, posaditi si na nos úřední brejle, otloukat někomu něco o nos, něco mu přeletělo přes nos, ledaco mu o nos zavadí*.

Jazykový obraz světa nosu v kontextu povahy člověka konceptualizuje jako místo nejpřednější část nosu, jeho špičku, a to ve spojeních *nevidět si ani na špičku nosu a vidět dál než na špičku nosu. Špička nosu* je zde pomyslnou hranicí našeho rozhledu a vědění.

3.3.2 (Ná)stroj

Dalším způsobem se dá nos konceptualizovat jako stroj či nástroj. Ve spojení *člověk vybroušeného nosu* ona vybroušenost referuje ke zkvalitnění, vybroušení, které se ve velké míře uplatňuje právě u strojů.

Psát nosem, psát nosem po rukávě a rýt nosem v něčem konceptualizují nos jako nástroj – první dva výrazy jako psací prostředek a další jako rýč.

3.3.3 Nádoba

Posledním aplikovatelným schématem je schéma nádoby uplatňující se ve spojení *dát/dávat si do nosu*, jelikož i do nádoby můžeme něco dávat.

4 Hrdlo

4.1 Etymologie

Etymologie lexému hrdlo vychází z polského *gardlo*, ruského *górlo*, srbochovatského *gřlo*. Praslovanské **gьrdlo* má nejblíže k litevskému *gurklỹs* – vole, ohryzek (v krku), staropruskému *gurcle* (hrdlo), vše je z indoevropského **gʷr̥h₃-tló-*, podobný útvar je řecké *báratheron* (propast, doupe). Východiskem je indoevropské **gʷr̥h₃-* (požírat, pohlcovat). (Rejzek, 2015, s. 236)

4.2 Hrdlo a jeho charakteristika

Slovník spisovného jazyka českého vymezuje e čtyři významy lexému *hrdlo*.¹⁶ Prvním z nich je „vnitřní část krku“ (SSJČ). Druhým významem je „přední část krku, krk vůbec“ (tamtéž). Zbylé dva významy jsou přenesené, prvním z nich je „život“ (tamtéž) a druhým „co se podobá krku“ (tamtéž). V rámci posledního sémému slovník uvádí příklady „hrdlo láhve, džbánu“ (tamtéž), tech. „rozšířený konec trouby litinové, ocelové, kameninové, betonové, do něhož se vkládá hladký konec další trouby“ (tamtéž), sděl. tech. hrdlo (televizní) obrazovky „válcovitá část s elektronovou optikou“ (tamtéž) a anat. hrdlo děložní „dolní část dělohy“ (tamtéž). Poslední uváděný význam, tj. „co se podobá krku“, je dokladem antropocentrismu promítajícího se do základů těchto lexikalizovaných metafor.

„Hrdlo zaujímá oblast hltanu, počátky jícnu a hrtanu s nejvyšší částí průdušnice.“ (Morschitzky, Sator, 2004, s. 125) Z psychosomatického pohledu hrdlo reprezentuje schopnost vyjadřovat svá stanoviska a žádat to, co bychom si přáli. Problémy s hrdlem pak značí neschopnost stát si za svým. Hrdlo ztělesňuje i proud kreativity v našem těle. Z tohoto pohledu představují zdravotní problémy s hrdlem potlačování naší tvořivosti. (Hay, 2008, s. 144)

¹⁶ *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, c2011 [cit. 2019-22-06]. Dostupné z: <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledaj=Hledat&heslo=hrdlo&sti=EMPTY&where=hesla&hsubst=no>

Velice častým problémem je pocit sevřeného hrdla, jemuž se odborně říká globus hystericus. Je nejčastěji způsoben stresem, úzkostí, přílišnou zátěží, depresí či pocity bezmocnosti. Pocit sevřeného hrdla se dá přiblížit příkladem z praxe: „Pan Z., devětatřicetiletý počítačový technik zaměstnaný u velké firmy, trpí již několik měsíců trvale pocitem, že mu cosi svírá hrdlo. Má silnou představu, že při jídle nemůže přijímat velká sousta, aby mu neuvázla v krku. A přitom se jeho nepříjemný pocit sevření hrdla objevuje výlučně při polykání naprázdno, nikoli při jídle. Přesto je pan Z. nejen u stolu, ale vždy a všude vyzbrojen lahví minerálky, s jejíž pomocí nejrychleji zažene pocit sucha v ústech a nutnosti stálého polykání. Po vylučovací organické diagnostice se díky psychoterapii přišlo na relevantní psycho-sociální pozadí problému pana Z. Je již dlouho stresován svým zaměstnáním, především pocitem, že není člověkem na správném místě. Před rokem ho totiž přeložili z oddělení programování do oddělení technického prodeje, kde se necítí právě dobře.“ (Morschitzky, Sator, 2004, s. 124). Kromě pocitu přítomnosti cizího tělesa v hltanu se objevují i další nepříjemné symptomy, jako např. pálení, škrábání nebo bolesti v krku. (tamtéž, s. 126)

Podle naivní interpretace světa hrají součásti organismu uložené „uvnitř“ významnou úlohu v procesech odehrávajících se v našem vnitřním světě a mají souvislost s prožíváním emocí (Vaňková a kol., 2005, s. 252). Nejinak je tomu i u hrdla, souvislost našeho psychického stavu s touto oblastí naznačuje řada obrátů a rčení, např. *v hrdle mu uvázl smích, má svázané hrdlo, z plna hrdla křičí* nebo *měl něco na jazyku, ale řeč mu uvízla v hrdle*.

Hrdlo lze v českém jazykovém obrazu světa konceptualizovat do následujících sémantických oblastí:

1. Vyjádření emoce
2. Hrdlo v kontextu komunikace
3. Příjem tekutiny
4. Smrt
5. Hrdlo v kontextu povahy člověka
6. Ostatní

4.2.1 Vyjádření emoce

Hrdlo se v českém jazykovém obrazu světa výraznou měrou podílí na vyjadřování emocionálních stavů, a to především negativních.

Negativními konotacemi disponuje obrat *mít/cítit srdce až v hrdle* nebo *srdce někomu tlouče až v hrdle* referující k situaci, kdy někomu velice silně tlouče srdce, a to většinou z důvodu velkého emočního vypětí. Spouštěčem tohoto stavu bývá nejčastěji úzkost. V tomto kontextu není spojení srdce a hrdla překvapující. Srdce je chápáno jako orgán citění a centrum lidskosti člověka. Ve frazeologii jsou s ním spojovány city a pocity (pozitivní i negativní) a prožívání, hrdlo zase reprezentuje schopnost komunikace. Srdce ale může silně tlouci i po veliké fyzické námaze. V reakci na fyzickou zátěž bije srdce rychleji, aby dodalo do pracujících svalů více kyslíku, což může být pocíťováno jako zesílené bušení srdce (bušení srdce totiž v klidovém stavu nevnímáme).

Pozitivní konotaci nemá ani frazém *mít žaludek až v hrdle*, který se používá při pocíťování velikého napětí, úzkosti nebo strachu. Ani spojení žaludku a hrdla není nahodilé. V žaludku se projektují emoce, a to zejména negativní, jako jsou psychická tenze, strach, nervozita apod.

„Stav krajní tísně vyvolaný tlakem okolností nebo nátlakem, přísným vyhrožováním“ verbalizuje ustálené spojení *nůž na hrdle*. Buď můžeme *mít nůž na hrdle* anebo naopak můžeme *položít někomu nůž na hrdlo*. Zde se pracuje s druhým významem lexému hrdlo, tj. „přední část krku, krk vůbec“. Negativní vyznění tohoto frazému není vzhledem k přítomnosti lexému *nůž* překvapující, *nůž* může být vedle nástroje určeného ke krájení a řezání také zbraní, pomocí níž může být například někdo zavražděn nebo přinejmenším vážně poraněn.

K negativní emoci se vztahuje i přísloví *všecko mi to na hrdlo spadlo* poukazující na žal a starosti. Padání je spojováno s polohou „dole“, která je tradičně asociována s negativními skutečnostmi, jako je tomu i v tomto případě.

Pozitivní emoci tematizuje příklad *z plna hrdla se smát* akcentující zejména hlasitost, veselost a uvolněnost takto označovaného projevu.

4.2.2 Hrdlo v kontextu komunikace

Lexém *hrdlo* se objevuje i v ustálených slovních spojeních vztahujících se ke komunikaci. Ústa jsou totiž konceptualizována jako nádoba či místnost, v níž se nachází řeč, a hrdlo je součástí kanálu, jakousi branou, kudy se řeč dostává ven z člověka a působí na jeho okolí. (Vaňková, 2007, s. 173).

Moct si hrdlo vykřičet označuje situaci, kdy mluvčí velmi hlasitě, nicméně zcela marně křičí (např. ve snaze dovolat se o pomoc). Pomocí spojení *hrdlo vykřičet* je metonymicky označena intenzita dýchání, která se následně přenáší na abstraktní rovinu komunikace. Jedná se tedy o metaforu z metonymie (metafonymii). Lexém *hrdlo* lze v tomto případě nahradit slovem *plíce*. Ke hlasitému křiku referuje i spojení *z plna hrdla křičet/nadávat/povykovat*. Toto spojení má i synonymní, nicméně zastaralé a řídké varianty *z plného hrdla* (Tyl) a *plným hrdlem* (Zeyer) a také variantu *z plných plic křičet/nadávat/povykovat*.

V kontextu klamavé informace se objevuje obrat *v hrdlo lhát*, které se používá v situaci, kdy mluvčí lže v samotné podstatě věci, jádru výpovědi. Etymologie tohoto frazému je nejasná, Machek však uvádí v *Etymologickém slovníku jazyka českého* východočeské verbum *hrdlouhat*, které je k výše zmíněnému frazému synonymní a dodává, že se původně nejspíše používalo *o hrdlo lhát*. Oba dva frazémy mají nejspíše původ v německém *sich um den Hals lügen*. (Machek, 1997, s. 183) Spíše negativními konotacemi oplývá i vyjádření *smrdí mu z hrdla*, které se vztahuje k tlachání, nepodloženým řečem vedoucím někdy i k pomlouvání.

Jelikož lze za prostředek komunikace považovat i ticho, zahrnuje tato kapitola i slovo *mi uvízlo v hrdle / sevřelo se mi hrdlo* referující k situaci, kdy není mluvčí v důsledku citového pohnutí schopen komunikovat, nevydá ani hlásku. Hrdlo je v tomto případě konceptualizováno jako místo, v němž slova v důsledku citového pohnutí na straně mluvčího uváznou, a nemohou tedy projít ven.

4.2.3 Příjem tekutiny

Další sémantická oblast souvisí s příjmem tekutiny. Přijatá tekutina totiž putuje z úst do hltanu a z hrdla poté do jícnu spojujícího ústní dutinu se žaludkem. Frazém *propláchnout/zalít si hrdlo* znamená napít se alkoholu. *Svlažit si hrdlo* se používá v situaci, kdy se chceme osvěžit a trochu se napijeme např. vody. Pokud je naší motivací pro příjem tekutiny velká žízeň nebo nepříjemný pocit v krku, uplatňuje se spojení *spláchnout si hrdlo*. *Zalévat hrdlo* disponuje spíše negativními konotacemi, jelikož se vztahuje k člověku, který pije ve velkém množství alkohol. *Prolejt něco hrdlem* má také negativní konotace, akcentuje, že za alkohol byla utracena určitá/vysoká suma peněz.

4.2.4 Smrt

V rámci této sémantické oblasti se operuje především s třetím významem lexému *hrdlo*, tj. „život“. Rčení *propadnout hrdlem/propadnout někomu hrdlem* znamená „být odsouzen k smrti“. Bývá často vyřčeno v pohádkách, a to zejména jako výhrůžka či varování: „Nesplníš-li úkol do slunce západu, propadneš hrdlem,“ řekla královna. (Mrhačová, 2002, s. 52). Zde se opět vychází z opozice *nahoře – dole*, jelikož *propadávání* je spojováno s polohou dole referující k něčemu negativnímu, v tomto případě ztrátě života.

Významově podobné je *potrestat někoho na hrdle*, které se opět vztahuje k trestu smrti, popravení. Ke ztrátě života referuje i výraz *páchne to hrdlem*.

Hrdlo v jeho prvním významu, tj. „vnitřní část krku“, se objevuje ve frazému *hudci mu v hrdlo hudou*, který ale na rozdíl od výše zmíněných příkladů referuje o smrti přirozené, nezpůsobené ztrátou práva na život v důsledku provinění. Výraz *hudec* je zastaralým označením pro „hráče na smyčcový nástroj nebo hudebníka vůbec“¹⁷ (SSJČ), ono *hudování v hrdlo* označuje předsmrtné chroptění, které se u některých lidí objevuje v okamžiku, kdy zeslábnou do takové míry, že už nedokážou polykat ani kašlat.

¹⁷*Slovník spisovného jazyka českého* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, c2011 [cit. 2019-22-06]. Dostupné z: <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=hudec&sti=EMPTY&where=hesla&hsubst=&no>

4.2.5 Hrdlo v kontextu povahy člověka

V kontextu vlastností reprezentuje *hrdlo* spíše negativní jevy. Být zvyklý hodně pít, a v důsledku toho snášet bez újmy na zdraví i opravdu velké množství alkoholu označuje spojení *mít vysmolené hrdlo*. Slovo *vysmolené* souvisí se slovem *smola*, které označuje „přirozenou nebo (teplem) upravenou pryskyřici“¹⁸ (SSJČ). Dříve se s její pomocí vysmolovaly sudy, aby v sobě lépe držely a uchovaly tekutinu, především pivo. Náklonnost k alkoholu reflektuje i pijácké přísloví *opilcovo hrdlo bodejž by ztvrdlo*, které slovník doplňuje výkladem: „opilec se nepolepší“. Nadměrná konzumace alkoholu nezpůsobuje tvrdnutí hrdla, ale cirhózu čili tzv. tvrdnutí jater, jelikož se ale alkohol prolévá hrdlem, v hrdle uložená sliznice jícnu ztrácí svou ochrannou funkci a přestává chránit před toxickými látkami.

Ve frazémehch *peníze milejší než hrdlo* nebo *jako by mu k hrdlu sáhl* (*chce-li kdo na lakomci peníze*) skrývá čeština další negativní vlastnosti, a to přílišné lpění na penězích a s ním spjatou lakomost. V prvním z nich je výrazem *hrdlo* míněn „život“, v druhém „přední část krku, krk vůbec“. Protikladnou vlastnost, rozhazovačnost a neschopnost hospodaření s penězi vyjadřuje *peníze skrze hrdlo přeháněti*.

Stydlivost verbalizuje vyjádření *v hrdlo se stydět*. Spravedlnost v sobě skrývá *hrdlo za hrdlo*, které je obměnou známějšího *oko za oko, zub za zub*.

4.2.6 Ostatní

Stejně jako v předchozí kapitole jsou zbývající sémantické oblasti vzhledem k menší základně idiomatických jednotek sloučeny do jedné kapitoly.

Hrdlo se uplatňuje ve spojeních *dostat, co hrdlo ráčí, mít, co hrdlo ráčí a jíst/pít, co hrdlo ráčí* vyjadřujících hojnost, velký výběr. V tomto kontextu se zpravidla hovoří

¹⁸*Slovník spisovného jazyka českého* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, c2011 [cit. 2019-22-06]. Dostupné z: <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?heslo=smola&sti=84805&where=hesla&hsubstr=no>

o jídle a pití. Verbum *ráčiti* znamená staročesky *chtíti*, ve všech uvedených spojeních se tedy jedná o personifikaci.

Schopnost krásně zpívat vyjadřuje *mít zlato v hrdle*. V našem jazykovém obrazu světa je adjektivum *zlatý* spjato především s pozitivními konotacemi, které vycházejí nejenom z vnějších atributů zlata (krása, lesk, záře), ale také z jeho vzácnosti jakožto drahého kovu (Vaňková a kol., 2005, s. 225). V tomto případě je akcentována právě vzácnost a jedinečnost zlata. Pozitivní konotace zlata a zlaté barvy jsou patrné například i v názvu ankety popularity československých zpěváků, zpěvaček a skupin „Zlatý slavík“ nebo v přísloví *mluviti stříbro, mlčeti zlato*.

Negativními konotacemi naopak disponuje ustálené spojení *utahovat si oprátku/provaz kolem (vlastního) hrdla/krku* vztahující se k (většinou) vědomé činnosti, v rámci níž si člověk svým nerozumným a nebezpečným chováním či výroky zadělává na velký problém do budoucna.

Poslední analyzovaná slovní jednotka, přísloví *kde dva rozmlouvají, tam třetí kost v hrdlu bývá*, nabádá k nevměšování se do cizích hovorů. Zapíchnutá kost v hrdle způsobuje bodavou bolest objevující se při polykání, a pokud je zapíchnuta v hlubších částech polykacích cest, např. v jícnu, může způsobit krvácení nebo perforaci stěny jícnu.

4.3 Představová schémata hrdla

4.3.1 Místo

Nejčastěji aktivizovaným konceptuálním schématem je schéma místa, které se uplatňuje například ve frazémeh *mít nůž na hrdle*, *položít někomu nůž na hrdlo*, *všecko mi to na hrdlo spadlo*, *jako by mu k hrdlu sáhl (chce-li kdo na lakomci peníze)*, *smrdí mu z hrdla*, *zalévat hrdlo*. V těchto spojeních je hrdlo určeno prostorem, na kterém se rozprostírá.

4.3.2 Nádoba

Aplikovatelným představovým schématem je také schéma nádoby, které se objevuje ve spojeních *z plna hrdla křičet/nadávat/povykovat* či *z plna hrdla se smát*, v nichž je hrdlo konceptualizováno jako nádoba disponující určitou kapacitou. Pokud nádoba nevlastní dno nebo je dno děravé, nádoba je dysfunkční, neboť to, co se v ní nachází, dnem propadne – koncept takové dysfunkční nádoby je uplatněn ve spojeních *propadnout hrdlem* a *prolejt něco hrdlem*. Schématu nádoby odpovídá i frazém *propláchnout si hrdlo* vztahující se k příjmu tekutiny. I nádobu je potřeba *propláchnout*, například pokud je špinavá. V dalším spojení referujícím k příjmu tekutiny, *svlažit si hrdlo*, je hrdlo konceptualizováno jako nádoba naplněná horkým obsahem, jehož teplota může být díky svlažení snížena.

Ve výrazech *slovo mi uvízlo v hrdle / sevřelo se mi hrdlo* není jako nádoba konceptualizováno hrdlo, ale člověk, o němž se v tomto kontextu dá přemýšlet jako o nádobě naplněné řečovými obsahy. Hrdlo je součástí kanálu, v němž slova uváznou, a z toho důvodu nejsou vyřčena nahlas.

4.3.3 Stroj

Moct si hrdlo vykřičet konceptualizuje hrdlo jako stroj. Toto spojení se vztahuje ke stavu, kdy je dosaženo nejvyšší možné intenzity dechu. Schéma stroje se projevuje proto, že i stroj může v některých případech pracovat na nejvyšší možnou intenzitu, při jejímž překročení dojde k jeho poškození.

5 Plíce

5.1 Etymologie

Etymologie *lexému plíce* vychází z všeslovanského **plut-ja*, *lat.pulmō*, řec. *pneumōn* a spojuje se s *plouti*; plíce jsou lehké a plují ve vodě. (Rejzek, 2015, s. 525) Ve staré češtině se objevují v podobě *plúcě*, podobně v polštině *pluca*, starorusky *pljuče*, srbské plštině a chorvatštině *plúca*, staroslověněštině *pl(j)ušta*.

5.2 Somatismus plíce a jejich charakteristika

Somatismus plíce označuje hlavní orgán dýchacího ústrojí člověka a vyšších obratlovců.¹⁹ (SSJČ) Jedná se o párový orgán uložený v hrudní dutině zajišťující výměnu plynů mezi vzduchem a krví. Plíce jsou houbovitý šedorůžový orgán tvarem připomínající křídla. Vzduch do plic přivádí průdušnice, která se dělí na dvě průdušky dále se dělí na průdušinky a nakonec na plicní sklípky. (Čihák, 2001, s. 192)

Psychosomatika chápe problémy s plícemi jako projev nedostatečné harmonie v dávání a braní, dušení ze strany okolí, nedostatku svobody, strachu ze života, deprese a strachu. Např. zápal plic je z hlediska psychosomatiky vykládán jako pocit dušení a neodpuštěných křivd, které sice neventilujeme, ale trápíme se jimi v našem nitru, astma zase jako nerovnováha mezi braním a dáváním. Zdravé plíce naopak signalizují pocit svobody, štěstí a radosti. (Hay, 1999, s. 146, s. 198)

Analýzou somatických frazémů, jejichž bázovým slovem je somatismus plíce, se ve své bakalářské práci podrobně zabýval již Patrik Bulak. Tato skupina frazémů se vyznačuje menším významovým posunem než nejfrekventovanější české somatické frazémy.²⁰ Lze je rozdělit do následujících sémantických oblastí:

¹⁹*Slovník spisovného jazyka českého* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, c2011 [cit. 2019-21-06]. Dostupné z: <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=pl%C3%ADce&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>

²⁰BULAK, Patrik. *Dech a dýchání jako zdrojová oblast konceptuálních metafor v češtině*. Praha, 2013. Bakalářská práce. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.

1. plíce jako orgán a jejich zdravotní stav;
2. míra intenzity dechu/dýchání;
3. plíce v širším kontextu komunikace;
4. vyjádření emoce;
5. odpočinek;
6. plíce v kontextu povahy člověka;
7. krajina. (Bulak, 2013, s. 37)

5.2.1 Plíce jako orgán a jejich zdravotní stav

Vzhledem k tomu, že jsou plíce hlavním komponentem dýchací soustavy, je nepředstavitelné se kontextu zdraví a stavu plic vyhnout. Pokud má někdo zcela zdravé a výkonné plíce, můžeme o něm říci, že *má plíce jako zvon či měchy*. Pokud má někdo naopak plíce nemocné, můžeme o něm mluvit jako o člověku, který *má chycené plíce / je chycený na plicích*. Dříve měl tento frazém ještě konkrétnější význam, neboť se používal, pokud měl dotyčný tuberkulózu. O silném kuřákovi můžeme říci, že *má vyuzené plíce*, protože jedním ze způsobů uzení je využívání kouře. Plíce se tedy staly *vyuzenými* kvůli enormnímu množství cigaret, které již kuřák za svůj život stihl vykouřit.

Frazém *mít vodu na plicích* znamená mít na plicích zánětlivou tekutinu, výpotek.

Výše uvedené frazémy vznikly metaforickým přenosem. U frazému *být slabý na plíce / mít slabé plíce*, který značí obecnou náchylnost k plicním onemocněním, jde ovšem o metonymii.

5.2.2 Míra intenzity dechu

Slovo plíce se objevuje i v případech, kdy hovoříme o míře intenzity dechu či dýchání. Frazém *z plných plic se nadechnout/dýchat* znamená nadechnout se zhluboka, spojení *z plných plic (za)foukat* pak zafoukat mocně, silně. Tyto frazémy jsou metonymického charakteru.

5.2.3 Plíce v širším kontextu komunikace

Výskyt lexému plíce se v ustálených spojeních objevuje i v oblasti komunikace. V těchto frazémech již došlo k výraznějšímu významovému posunu než ve frazémech, které jsme uvedli výše – často se jedná o metafory z metonymií (metaftonymie). (Bulak, 2013, s. 52)

Frazém *moct si plíce vymluvit* znamená bezúspěšně někoho přemlouvat, nadarmo do někoho dout. Spojení *vymluvit plíce* metonymicky označuje intenzitu dýchání při komunikaci a následně se přenáší na abstraktní rovinu komunikace. V situaci, kdy mluvčí intenzivně, dlouho, nicméně marně křičí, volá, ale nedovolá se, čeština používá vyjádření *moct si plíce vykřičet*. I zde se jedná o metaforu z metonymie (metaftonymii). Hlasitý křik můžeme vyjádřit i frazémem *řval/křičel, div mu plíce nepraskly*, který má taktéž metaftonymický charakter.

5.2.4 Vyjádření emoce

Upřímné vyjádření určité emoce lze vyjádřit spojením *od plic někomu nadávat/vynadat/říct něco*. V češtině můžeme *plíce* nahradit i synonymními frazémy *otevřeně, bez obalu* či *bez ubrousku*.

V situaci, kdy je mluvčí naštvaný, vzteklý a mluví velmi hlasitě a expresivně, říkáme, že *z plných plic křičí/nadává/kleje*. Tento frazém lze v češtině vyjádřit i frazémy *křičet o sto šest, ze všech sil* či *jako na lesy*.

Pomocí frazému *od plic se zasmát* hovoříme o upřímném, nepředstíraném smíchu. Somatismus *plíce* lze v tomto případě nahradit výrazem *srdce*, tzn. můžeme říci, že se někdo *zasmál od srdce / z celého srdce*. Ve spojení se slovem *plíce* však může jít i o vyjádření intenzity smíchu, zatímco u *srdce* jde pravděpodobně o vyjádření upřímnosti.

Pokud mluvčí říká každému své názory velmi rázně, otevřeně a ostře, používáme frazém *vyřídít si s každým všechno od plic*.

V případě, že mluvčímu například v minulosti hrozilo nějaké nebezpečí, ale nyní toto nebezpečí pominulo a dostavil se pocit úlevy a ulehčení, můžeme říci, že si dotyčný konečně *mohl vydechnout z plných plic*.

5.2.5 Odpočinek

Další sémantická oblast souvisí s odpočinkem. Frazém *provětrat si plíce* znamená osvěžit se pobytem venku a nadýchat se čerstvého vzduchu. Osvěžit se lze doslovně fyzicky, ale také přeneseně psychicky. V obou dvou případech zde *plíce* metonymicky zastupují člověka.

5.2.6 Plíce v kontextu povahy člověka

Lexém *plíce* se v ustálených spojeních objevuje i při vyjadřování povahových vlastností a rysů člověka. V tomto kontextu prezentují *plíce* vždy negativní vlastnosti. Frazém *chlubné plíce* označuje člověka chlubitvého a chvály žádostivého, který se svým mnohdy přehnaným a od reality značně vzdáleným tvrzením snaží imponovat a získat obdiv. V případě tohoto frazému se projevuje náš antropomorfismus, jelikož se jedná o personifikaci.

Negativní vlastnost označuje také spojení *neslané plíce*, které se vztahuje k hrubému člověku. (Čelakovský, 2000, s. 571)

5.2.7 Krajina

Somatismus *plíce* se objevuje i ve frazémeh spojených s podobou krajiny, především pak ve spojitosti s lesy či městskou zelení. Například frazém *plíce země/planety* se užívá v souvislosti s atmosférou Země, zejména pak s Amazonskými pralesy: *Amazonský prales, to jsou plíce naší planety. Ničit jej znamená ničit její životně důležitý orgán*.

Frazém *plíce velkoměsta* značí městskou zeleň, zvláště pak sady, popř. zalesněné pozemky uprostřed městské výstavby, které jsou významným zdrojem kyslíku. Spojení *zelené plíce* pak označují krajinnou, popř. městskou zeleň, lesy, sady apod. Ve všech těchto případech se jedná o personifikace.

5.3 Představová schémata plic

Somatismus plíce lze v českém jazyce rozdělit do několika představových schémat. Například ve frazémeh *z plných plic se nadechnout/dýchat*, *z plných plic (za)foukat*, *z plných plic křičet/nadávat/klít*, *vydechnout z plných plic* jsou plíce konceptualizovány jako nádoba, která má určitou kapacitu. V případě, že je tato kapacita překročena, může nádoba prasknout – *řval/klel, div mu plíce nepraskly*.

Dalším aplikovatelným představovým schématem je schéma stroje. Frazémy *moct si plíce vymluvit* a *moct si plíce vykřičet* referují ke stavu, kdy je dosaženo nejvyšší možné intenzity dechu. Také stroj může někdy pracovat na nejvyšší možnou intenzitu, která nesmí být překročena, aby se stroj nepoškodil. Schéma stroje se uplatňuje i ve frazému *mít plíce jako zvon/měchy* akcentujícím především dobrý stav a výkonnost takto označených plic. Výraz *měch* dnes označuje především „zařízení na vhánění vzduchu do píšťal různých hudebních nástrojů nebo do kovářské výhně“²¹ (SSJČ), v původním významu však označoval jakýsi pytel.

Plíce lze konceptualizovat také jako místo, prostor, v němž se může něco vyskytovat – *mít vodu na plicích*.

²¹*Slovník spisovného jazyka českého* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, c2011 [cit. 2019-21-06]. Dostupné z: <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledej=Hledat&heslo=m%C4%9Bch&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>

6 Bránice

6.1 Etymologie

Nejpřirozenějším výkladem lexému bránice je výklad od slovesa bránit, tedy blána chránící vnitřní orgány. Podobné je slovinské *brána* (dříve i *bránica*), tedy blána, bránice. (Rejzek, 2015, s. 95)

6.2 Bránice a její charakteristika

Slovník spisovného jazyka českého vymezuje bránici jako „plochý sval oddělující dutinu hrudní a břišní.“²² (SSJČ). Jedná se o hlavní dechový sval zajišťující jednu ze základních životních funkcí – dýchání. Začátky bránice sahají k bederním a hrudním obratlům, k žebrům a hrudní kosti a dále se spojují a přechází do šlasy nacházející se v hrudníku v oblasti žaludku.²³ Psychosomatika chápe bránici společně s žaludkem jako místo, kde se ukládají sociální strachy.²⁴

Bránice se objevuje pouze ve frazémeh *polechtat někomu bránici*, *roztrást někomu bránici* a *útočit na něčí bránici* vztahujících se k situaci, kdy někoho upřímně rozesmějeme. Aplikovatelným představovým schématem je v tomto případě schéma místa, jelikož je zde bránice vymezena prostorem, na němž se rozprostírá.

²² *Slovník spisovného jazyka českého* [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, c2011 [cit. 2019-21-06]. Dostupné z: <https://ssjc.ujc.cas.cz/search.php?hledaj=Hledat&heslo=br%C3%AAnice&sti=EMPTY&where=hesla&hsubstr=no>

²³ *Bránice – jeden z nejdůležitějších svalů – jak na brániční dýchání?* [online]. Listopad 26, 2016 [cit. 2019-06-21]. Dostupné z: https://www.rehabilitace.info/lidske-telo/brance-jeden-z-nejdulezitejsich-svalu-jak-na-branicni-dychani/?fbclid=IwAR2ZGD7U5uozTZN76wr7pofX0NgbaoDSuwLQZqyyJC3_u04ShQaJPdaE6Lo

²⁴ Psychosomatická mapa strachů. *Pro kondici: Portál pro zdravý životní styl* [online]. 2. 9. 2016 [cit. 2019-06-21]. Dostupné z: <https://www.prokondici.cz/psychosomaticka-mapa-strachu/?fbclid=IwAR22FnTzb2AzU1StICZy190B9OKCPZdnuH5dnGBg3QEhPLzFRs105gi7N5c>

7 Průdušky

Vzhledem k nízkému počtu frazémů, v nichž se vyskytuje somatismus *průdušky*, a jejich nezařazení do etymologického slovníku, je jim v této práci věnován pouze malý prostor.

Průdušky jsou rozvětvený systém trubic dýchacího systému, který vede vzduch z průdušnic až do dýchacích oddílů plic. (Čihák, 2001, s. 194) Častým onemocněním průdušek je jejich zánět (bronchitida). Z hlediska psychosomatiky je zánět průdušek chápán jako zadržování konfliktů, citové rány, které jedinec neumí projevit a neschopnost odpoutání se od nenaplnitelných tužeb. Zánět průdušek se často objevuje u dětí, u nichž doma panuje atmosféra nelásky, dusno a časté hádky. (Hay, 1999, s. 168)

Průdušky se objevují pouze ve frazému *být na průdušky/mít chycené průdušky*, jehož sémantická oblast se vztahuje ke zdravotnímu stavu průdušek jakožto orgánu. Eva Mrhačová uvádí ve svém frazeologickém slovníku *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice* následující výklad: „mít nemocné (nemocí zasažené) průdušky“, který ilustruje příkladem: „Byla tam strašná zima. Pořád kašlu, bojím se, že mám zase chycené průdušky.“ (Mrhačová, 2000, s. 132) Stejně jako v případě plic se i u tohoto frazému jedná o metaforu, neboť se s jeho pomocí neoznačuje obecná náchylnost k tomuto typu onemocnění, ale spíše jednorázové onemocnění, které může být způsobeno např. nepříznivými klimatickými podmínkami.

Závěr

Tato bakalářská práce se zabývala kognitivně-kulturní analýzou somatických frazémů s komponenty dýchací soustavy: nosem, hrdlem, plícemi, bránicí a průduškami.

Teoretická část práce nabídla teorie a východiska kognitivní a kulturní lingvistiky, praktická část představuje aplikaci teorie do praxe a je pohledem do světa českých somatických frazémů. Potvrdilo se, že části lidského těla jsou v české frazeologii obsaženy velmi často, neboť lidské tělo a lidská perspektiva stojí v samotném centru jazyka a je jakýmsi filtrem a měřítkem všech věcí. Praktická část nabídla následující závěry.

Nejfrekventovanějším komponentem dýchací soustavy tvořícím bázová slova somatických frazémů je nos. Tento lexém je však frekventovaný pouze ve svém základním významu, tj. „vyčnívající část obličeje, tvořená z kůstek, chrupavek a kůže, ústrojí čichu“. (SSJČ) Nos je komponentem frazémů popisujících nejenom jeho (především negativní) vizuální atributy, ale např. také pozitivní i negativní vlastnosti člověka či negativní emocionální stavy. Co se týče povahových vlastností člověka, mnoho spojení využívá opozice nahoře – dole. V jejím rámci je poloha nahoře vnímána jako pozitivní a bývá spojována se zdravím, úspěchem, optimismem apod., zatímco poloha dole je asociována s negativními skutečnostmi, jako jsou např. nemoc, deprese či únava. Je však nutné zdůraznit, že ne všechna spojení obsahující polohu *nahoře* mají pozitivní konotace. Ve frazémech *chodit s nosem vzhůru*, *nosit nos vysoko*, *mít nos nahoru* či *zdvíhat nos vysoko* jsou akcentovány negativní povahové vlastnosti, jako jsou pýcha, povýšenost a jistá přezíravost. Velmi často se také komponent nos spolu s výrazy *ruce* či *boky* podílí na vyjadřování prostorové blízkosti, orientace v prostoru nebo funguje jako indikátor směru. Prostorová blízkost však může nabýt i přeneseného významu, jako např. ve spojeních *až pod nos někomu něco dávat/strčit/strkat/přinést/snést* apod. Vzhledem k tomu, že nos je ústrojím čichu, tematizují některé frazémy čichové vjemy. I v tomto případě však nabývají přeneseného významu, např. ve spojeních *mít na něco nos* nebo *nejít někomu pod nos*. Doslovný i přenesený význam mají i frazémy vztahující se ke kontextu komunikace. Nos se uplatňuje nejenom ve vyjádřeních vztahujících se k verbální komunikaci, ale také v kontextu komunikace neverbální. Co se týče typů

přenosu významu, nejčastěji se jedná o metonymie a synekdochy. Aplikovatelnými představovými schémata jsou místo, (ná)stroj a nádoba.

Komponentem poměrně velkého množství frazémů je i lexém hrdlo. Většina z nich pracuje buď s významem „vnitřní část krku“ nebo „život“, některé však s významem „přední část krku, krk vůbec.“ U posledního jmenovaného významu je však výraz hrdlo často nahrazen lexémem krk. Celá řada těchto frazémů popisuje negativní povahové vlastnosti člověka či negativní emocionální stavy. V kontextu emocí a komunikace je provázanost s psychosomatikou velice zřetelná, např. ve spojeních *mít/cítit srdce až v hrdle*, *mít žaludek v hrdle*, *slovo mi uvízlo v hrdle* nebo *sevřelo se mi hrdlo*. Vzhledem ke skutečnosti, že hrdlo tvoří součást komunikačního kanálu, vyskytuje se poměrně hojně i v kontextu komunikace. Nejčastěji aktivizovaným konceptuálním schématem je v tomto případě schéma místa či nádoby. Spojení *mocť si hrdlo vykřičet* však hrdlo konceptualizuje jako stroj, neboť referuje ke stavu, v němž je dosaženo nejvyšší možné intenzity dechu.

Frazémy, v nichž se vyskytuje somatismus plic, patří také ke kvantitativně početnějším. U těchto frazémů však na rozdíl od výše jmenovaných nedochází k výraznějšímu významovému posunu, jelikož většina z nich referuje o zdravotním stavu plic. Výjimkou jsou ovšem spojení vztahující se k negativním povahovým vlastnostem člověka či k podobě krajiny (zejména ve spojitosti s lesy a zelení). Aplikovatelnými představovými schémata jsou opět nádoba, stroj a místo.

Ke kvantitativně méně početným frazémům se řadí spojení, jejichž bázovým slovem je bránice. *Polechtat někomu bránici*, *roztrást někomu bránici* a *útočit na něčí bránici* se vztahují k situaci, kdy někoho upřímně rozesmějeme.

Posledním komponentem dýchací soustavy, jehož rozboru byla v praktické části věnována pozornost, jsou průdušky, objevující se pouze ve spojeních *být chycený na průdušky* / *mít chycené průdušky*. Podobně jako u plic ani zde nedochází k výraznějšímu významovému posunu, neboť se tyto frazémy vztahují ke zdravotnímu stavu průdušek.

Seznam pramenů a použité literatury

Prameny

ČELAKOVSKÝ, František Ladislav. *Mudrosloví národu slovanského ve příslovích: připojena je též sbírka prostonárodních českých pořekadel*. V Praze: Lika klub, 2000. ISBN 80-86069-04-4.

ČERMÁK, František, Jiří HRONEK a Jaroslav MACHAČ. *Slovník české frazeologie a idiomatiky*. Praha: Leda, 2009. ISBN 978-80-7335-218-9.

ČERMÁK, František, Jiří HRONEK: *Slovník české frazeologie a idiomatiky: I – Přirovnání; II – Výrazy neslovesné*. Praha: Academia, 1983, 1988.

FLAJŠHANS, Václav. *Česká přísloví: sbírka přísloví a pořekadel lidu českého v Čechách, na Moravě a v Slezsku: přísloví staročeská*. 2., rozš. vyd. Olomouc: Univerzita Palackého v Olomouci, 2013. ISBN 978-80-244-3329-5.

MACHEK, Václav. *Etymologický slovník jazyka českého*. Praha: Nakladatelství Lidové noviny, 1997. ISBN 80-7106-242-1.

MRHAČOVÁ, Eva. *Názvy částí lidského těla v české frazeologii a idiomatice: (tematický frazeologický slovník II)*. Ostrava: Ostravská univerzita, 2000. ISBN 80-7042-570-9.

REJZEK, Jiří. *Český etymologický slovník*. Třetí vydání (druhé přepracované a rozšířené vydání). Praha: Leda, 2015. ISBN 978-80-7335-393-3.

Slovník spisovného jazyka českého [online]. Praha: Ústav pro jazyk český AV ČR, c2011 [cit. 2019-21-06]. Dostupné z: <https://ssjc.ujc.cas.cz/>

Literatura

ANUSIEWICZ, J.: *Lingwistyka kulturowa. Zarys problematyki*. Wrocław, 1995. ISBN 83-229-1235-1. [Seria Acta Universitatis Wratislaviensis, 1672. ISSN 0239-6661]

BULAK, Patrik. *Dech a dýchání jako zdrojová oblast konceptuálních metafor v češtině*. Praha, 2013. Bakalářská práce. Univerzita Karlova v Praze, Filozofická fakulta.

ČIHÁK, Radomír. *Anatomie. 2., upr. a dopl. vyd.* Ilustroval Milan MED. Praha: Grada, 2001. ISBN 80-7169-970-5.

GOOSSENS, L.: „Metaphonymy: The interaction of metaphor and metonymy in expressions for linguistic actions“. In: *Cognitive Linguistics* 1, 1990, s. 323–340. In: DIRVEN, R. – PÖRINGS, R. (eds.): *Metaphor and metonymy in comparison and contrast*. Berlin: Mouton de Gruyter, 2002, s. 349–377.

HAVEL, I. M.: Věda o duši. *Vesmír*, 2000, roč. 79, s. 362-363. ISSN 0042-4544

HAY, Louise L. *Miluj svůj život*. Hodkovičky: Pragma, 2008. ISBN 80-720-5102-4.

LAKOFF, George. *Ženy, oheň a nebezpečné věci: co kategorie vypovídají o naší mysli*. Praha: Triáda, 2006. Paprsek (Triáda). ISBN 80-86138-78-X.

LAKOFF, George a Mark JOHNSON. *Metafory, kterými žijeme*. Brno: Host, 2002. Teoretická knihovna. ISBN 80-7294-071-6.

MORSCHITZKY, Hans a Sigrid SATOR. *Když duše mluví řečí těla: stručný přehled psychosomatiky*. Praha: Portál, 2007. Spektrum (Portál). ISBN 978-80-7367-218-8.

PONĚŠICKÝ, Jan. *Psychosomatika pro lékaře, psychoterapeuty i laiky*. Praha: Triton, 2002. Psychologická setkávání. ISBN 80-7254-216-8.

SCHWARZ-FRIESEL, Monika. *Úvod do kognitivní lingvistiky*. V Praze: Dauphin, 2009. ISBN 978-80-7272-155-9.

ŠKANDEROVÁ, Adéla. *Obraz vybraných somatismů v českém jazyce*. Praha, 2013. Bakalářská práce. Univerzita Karlova v Praze, Pedagogická fakulta.

VAŇKOVÁ, Irena. *Nádoba plná řeči: (člověk, řeč a přirozený svět)*. Praha: Karolinum, 2007. ISBN 978-80-246-1122-8.

VAŇKOVÁ, Irena. *Co na srdci, to na jazyku: kapitoly z kognitivní lingvistiky*. Praha: Karolinum, 2005. ISBN 80-246-0919-3.

Internetové zdroje

Bránice – jeden z nejdůležitějších svalů – jak na brániční dýchání? [online]. Listopad 26, 2016 [cit. 2019-06-21]. Dostupné z: https://www.rehabilitace.info/lidske-telo/branice-jeden-z-nejdulezitejsich-svalu-jak-na-branicni-dychani/?fbclid=IwAR2ZGD7U5uozTZN76wr7pofX0NgbaoDSuwLQZqyyJC3_u04ShQaJPdaE6Lo

KARLÍK, Petr, Marek NEKULA, Jana PLESKALOVÁ (eds.). *CzechEncy – Nový encyklopedický slovník češtiny*. [online] Brno: Masarykova univerzita, 2017. Dostupné z: <http://www.czechency.org>

Křížovkářský slovník. *Křížovník* [online]. 2018 [cit. 2019-03-31]. Dostupné z: <https://www.krizovnik.cz/>

Psychosomatická mapa strachů. *Pro kondici: Portál pro zdravý životní styl* [online]. 2. 9. 2016 [cit. 2019-06-21]. Dostupné z: <https://www.prokondici.cz/psychosomaticka-mapa-strachu/?fbclid=IwAR22FnTzb2AzU1StICZy190B9OKCPZdnuH5dnGBg3QEhPLzFRs105gi7N5c>